

ISSN 2278-3199

Volume - 04, Issue - 01, January - June, 2015.

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

NATIONAL JOURNAL ON...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 04, Issue - 01, January - June, 2015.

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal
of Social Sciences & Humanities*

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social
Sciences & Humanities....**

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Dept. of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Head Dept. of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. R.N. Salve, Head, Dept. of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur. (M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. M. B. Bute, Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.

Dr. Ashok Kale, Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. A. P. Jadhao, Head Dept. of Sociology, Lemdeo Patil College, Mandhal Dist. Nagpur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. U. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Prof. Baban Meshram, Head, Dept. of Sociology, N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.

Dr. Sushma Bageshwar, Head, Dept. of Socio., Gadgebaba College, Hingna Dist. Nagpur.

Dr. S. D. Pawar, Head, Dept. of Sociology, N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Socio., Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajendra Kamble, Head, Dept. of Socio., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur

Prof. Jaindra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.

Dr. D. T. Shende, Deptt. of Socio., Mahatma Gandhi College, Parshiwani.

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), Railway Degree College, Secundrabad (AP)

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), Govt. P. G. College, Jind (Haryana)

Prof. J. V. N. Rao, (English) S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. Anil Nitnaware (Marathi), M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), R. T. M. Nagpur University., Nagpur.

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) Pragati Mahila College, Bhandara.

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) Principal, M. B. Patel College, Salekasa.

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) Arts, Commerce College, Koradi.

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.

Dr. R. R. Sinha (Sociology) Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.

Dr. Ashok Borkar (Sociology), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. S. Bahekar (Geography), Principal, S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Deva Bisen (Geography), M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia

Dr. Tarachand Gedam (History) Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Dr. Mubarak Qureshi (History), G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. D. D. Kapse (History), Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), Ashok Moharkar College, Adyal.

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Prof. Atul Kadu (Political Science), Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) N. M. D. College, Gondia.

Dr. S. S. Meshram (Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), M. B. Patel College, Sakoli.

Dr. Anuradha Patil (Social Work), Manavlok Social Work College, Ambejogai.

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), G. N. Aazad Social Work College, Pusad.

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मार्च पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 ऑक्टोबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबंधित संशोधन निबंध / लेख मराठी / हिंदी / इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रिकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई-मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव-10 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत व सदस्यत्वाचा अर्ज स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरुवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनांव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या-त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख / शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरुस्ती संबंधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनुसार लेखामध्ये दुरुस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहिल.

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of
Social Sciences & Humanities....
'Social Issues and Problems'**

- CONTENTS -

Sr. No.	Subject	Authors	Page
1	The History of Sevagram Ashram	Dr. Sunil Chawale	... 1
2	भारतातील नगर नियोजन आणि पंचवार्षिक योजना	डॉ. दिपक पवार	... 3
3	बौद्धकालीन शिक्षण पध्दती	डॉ. राहुल भगत	... 7
4	पर्यावरण, प्रदूषण, आणि मानव	प्रा. मिनाक्षि बेसेकर	... 10
5	उच्च शिक्षणाची दुरावस्था व घसरलेला दर्जा एक शैक्षणिक समस्या	प्रा. अनिल गावंडे	... 13
6	शहरीकरण व टाकाऊ कच-याची समस्या : विशेष संदर्भ नागपूर विभाग	प्रा. जयंतकुमार मस्के	... 16
7	भारतीय राजकारण आणि अल्पसंख्याक समाज मुस्लीम, ख्रिश्चन व बौध्दांचे वास्तव	डॉ. राजेंद्र कांबळे	... 19
8	पाण्याचे स्वरूप आणि भारतातील पाण्याची समस्या	प्रा. संपदा कुल्लरवार	... 22
9	सामाजिक नियंत्रण आणि कुटुंब	डॉ. नलीनी बोरकर	... 25
10	'स्वतंत्रता संग्राम मे पासी समाज की भूमिका'	डॉ. प्रदिप गजभिचे	... 28
11	मध्यकाल में भक्ति-आन्दोलन का मुगलकालीन शासकों पर प्रभाव	डॉ. मुबारक कुरैशी	... 30
12	बाबासाहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकर की धर्मपरिवर्तन की घोषणा – सन 1935	डॉ. टी. जी. गोडाम	... 33
13	भारत में बैंकों का विकास	डॉ. दामोदर भेंडें	... 38

संपादकीय...

प्रिय वाचक,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागा तर्फे प्रकाशित होत असलेल्या जर्नल चा तिस-या वर्षातील हा दुसरा अंक तुमच्या हाती देतांना आम्हाला अतीव आनंद होतो आहे. मागील 6 अंकाचे स्वागत आपण ज्या उत्साहाने केले त्याच उत्साहाने या ही अंकाचे स्वागत कराल ही अपेक्षा नाही तर खात्री आहे. प्राध्यापकांच्या व्यवसायात अलिकडे संशोधनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तसेच संशोधन पेपर चांगल्या जर्नल मध्ये प्रकाशित होणे हे सुध्दा तितकेच महत्त्वाचे आहे. प्राध्यापकांची ही अडचण लक्षात घेवूनच आम्ही हा प्रयत्न सुरू केला आहे. आणि आपल्या सहकार्यांमूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झाले आहे. अगदी ग्रामीण भागात अध्यापनाचे कार्य करणा-या प्राध्यापकांनी सुध्दा आमच्या जर्नल साठी आपले पेपर पाठविले आहेत. त्यासाठी या नव्या सदस्यांचे आपल्या परिवारात हार्दिक स्वागत.

डिसेंबर 2014 च्या अंकापासून प्राध्यापक व संशोधकांना लिखानासाठी प्रेरणा मिळावी, त्यांना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी आम्ही 'अंकातील उत्कृष्ट संशोधन लेख/निबंध' हा पुरस्कार सुरू करित आहोत. या अंकासाठी एकूण 13 संशोधन लेख/निबंध आम्हाला प्राप्त झाले आहेत. या 13 निबंधातून आशय, विषय, व मांडणी या घटकांना विचारात घेवून संपादकीय मंडळाच्या समंतीने या अंकातील उत्कृष्ट संशोधन लेख/निबंधाचा पुरस्कार डॉ. टी. जी. गेडाम यांना देण्यात येत आहे. या पुरस्कारासाठी डॉ. टी. जी. गेडाम यांचे हार्दिक अभिनंदन! आपण सुध्दा या पुरस्कारासाठी पात्र व्हावे अशी आमची इच्छा आहे. तेंव्हा डिसेंबर, 2015 मध्ये प्रकाशित होणा-या अंकासाठी आपण ही उत्कृष्ट शोध निबंध/लेख पाठवावेत.

'National Research Journal of Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in वर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, – 2015 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – 441912
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 08857078577

‘THE HISTORY OF SEVAGRAM ASHRAM’

Dr. Sunil Chawale, Dipt. of History, N.J.Patel College, Mohadi.Dist Bhandara

Email – sitmr2008@gmail.com, Mob. No. - 9823470366

The river Wardha lends its name to the district that developed from a little village called Palakwadi. This village is the district headquarters today. Little or nothing is known of early history of the district. Historical evidence tells us that the Maurya, Shunga, Satvahan, Chaluka, Rashtrakut, Yadava and Gond dynasties ruled Wardha and its Vicinity. The Nizam and Nagpurkar (Raghujji Bhosale) also ruled over this territory for a short time.¹ The existing Wardha district was part of Nagpur district till 1862.²

When Mahatma Gandhi started his **padayatra** (foot March) in 1930 from **Sabarmati Ashram** to **Dandi** for the **Salt Satyagraha**, he had decided not to return to Sabarmati till independence for India was attained.³ Independence was not attained at that time and Gandhiji was imprisoned for more than two years. On this release, he spent sometime travelling. He decided to make a village in Central India his head quarters.⁴ He came to Wardha in 1934, at the invitation of Jamnalalji Bajaj.⁵

In April 1936, Gandhiji established his residence in the village Shegaon which is renamed as Sevagram,⁶ which means village of services.⁷ Gandhiji was 67 years old when he came to Sevagram. From thereon, Sevagram has become an inspiring place. Many decision on important national matters and movements were taken at Sevagram. It became the central place for a number of institution for the nation building activities devised by Gandhiji to suit the inherent strength of this country.⁸

Shegaon is a small village 8 km from Wardha town in Maharashtra and 75 km from Nagpur. In spite of many practical difficulties, Gandhiji decided to settle there. In those days the village was surrounded by forest on all sides. Snakes and scorpions were a common feature. There was only one footpath or cart track to Wardha. No Post-office or telegraph office

existed. There letters used to be brought from Wardha. There was another village in this region named Shegaon, made famous by the residence of **Saint Gajanan Maharaj**. So, Gandhiji's letters used to get misdirected. Therefore, It was decided in 1940 to rename this village as SEVAGRAM or the village of service.⁹

Polytical Importance: Sevagram is found more importance not only in India but in world also in Indian freedom movement, Sevagram and Wardha District became immortal. As per Gandhiji's directions, Acharya Vinoba Bhave settled at **Paunar** and constituted the Ashram on the bank of river **Dham** at the Wardha- Nagpur road.¹⁰ Wardha is a sister city for Sevagram and both were used as major centers for the Indian independence movement.¹¹

Many important leaders had visited Sevagram due to giving the new vision for Political, Social as well as Educational methods. President Rajendra Prasad, Moulana Abdul Kalam Azad, Pt. JawaharlalNehru, Acharya Kriplani, Lal bahadur Shastri, Veer Sawarkar, Subhashchandra Bose, Khan Abdul gaffer khan, Narayanji Agrawal, Rajashri Tandan, Dr. radhakrishnan, Indira Gandhi, Acharya Aryanayakam, Dr. J.C. Kumarappa, Kamraj, Acharya Dharmadhikari, Poet keshavsoot, Ram Manohar Lohiya, Sarojini Nayadu etc. great leaders had also come in Sevagram.

Regarding Indian freedom Movement, various important decisions have been taken in Sevagram Ashram. Therefore it was also known as the **non-government** Capital of India. Different religious, various ladies-gents delegates from other countries visited the Ashram and met Gandhiji to resolve the Political, Social issues. The British representative **Lord Lothian** visited Wardha and travelled by bullock cart. **Madam Chang Cashek** from China, **Lui Fisher** could understand the real problems of India by visiting the Ashram.¹²

Share in Freedom Struggle: From the year 1934, when Mahatma Gandhi staying in Sevagram, many important decisions for Indian future has been taken in that environment. The Indian freedom movement directed from the Sevagram. Gandhiji had initiated his personal '**Satyagraha**' of 1940 from Ashram. **Vinoba Bhave** was the first Indian '**Satyagrahi**' of this movement All British rules have been intensifying opposed by the '**Bharat Chhodo**' (Leave India) Movement. Which was started from Sevagram Ashram only?

The Prayer of Sevagaram, March of paunar and Ashti's Revolutionary Freedom is nothing but the soul of Wardha District As of the other districts in Maharashtra State, though Wardha District is smaller in area but greater in its fame. Sevagram is found more important not only in India But also in the World in Indian freedom movement.

References –

1. R.V. Russell Gazetteers wardha dist 1906.
 2. <http://Collectorate.wardha;wardha.nic.in/>
 3. www.gandhiashramsevagram.org (Retrieved 17 June 2014)
 4. <http://en.wikipedia.org/wiki/sevagram> (Accessed 12 June 2015)
 5. Desai Mahadev "Day to Day with Gandhi" sarva seva sangh prakashan 1968.
 6. Bombay chronicle 07-03-1937
 7. Harijan 08-08-1936
 8. <http://en.wikipedia.org/wiki/sevagram>
 9. www.mkgandhi.org/sevagram (Accessed 12 June 2015)
 10. <http://www.jamnabajajfoundation.org> (Retrieved 17 June 2014)
 11. Ibid
 12. http://en.wikipedia.org/wiki/wardha_district(Accessed 12 June 2015)
-

भारतातील नगर नियोजन आणि पंचवार्षिक योजना

डॉ.दिपक कृष्णराव पवार, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र-विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अँड कॉमर्स, 310-ब, नविन नंदनवन, नागपूर-09 Email:profddipakpawar@rediffmail.com Mob. : 9423405816

नागरी नियोजन म्हणजे 'शहरी नागरिकांच्या गरजा आणि तत्सम सुविधांच्या मागण्यांचा समावेश' हा नियोजनाचा खरा अर्थ आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वतंत्र भारताच्या सरकारने कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना स्विकारली आणि त्यानुसार उपलब्ध संसाधनाचा उपयोग करणे, उत्पादनात वाढ करणे, लोकांना सामाजिक सेवा पुरविणे इत्यादी कार्याकरिता नियोजन करण्यात आले व याकरिता सरकारने पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून देशाचा विकास करण्यास सुरुवात केली.

1950 ला योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून तर बाराव्या पंचवार्षिक योजनांच्या नागरी विकासाबाबतचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

1) पहिली पंचवार्षिक योजना : पहिली पंचवार्षिक योजना 1951 ते 1956 या कालावधीकरिता निश्चित करण्यात आली होती. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत नागरी विकासाला तितकेसे प्राधान्य देण्यात आले नव्हते. या योजनेत शेती, ओलीताच्या सोयी, उर्जा आणि वाहतुकीच्या साधनावर विशेष लक्ष देण्यात आले होते. सहकारातून समाजाचा विकास साधण्याकरिता प्रयत्न केले गेले. या योजनेत खाद्यान्न आणि कच्चा मालाचे उत्पादन वाढविणे, औद्योगिक विकास आणि रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे, सामाजिक कल्याणावर अधिकाधिक भर देणे, युद्ध व देशाच्या विभाजनाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या असमायोजनेत सुधारणा करणे. या बाबी राबविण्यात आल्यात. या योजनेत दिल्ली शहराच्या विकासाचा बृदह आराखडा तयार केला गेला. हा आराखडा नंतरच्या योजनांमध्ये इतर नगरांकरिता आदर्श ठरला. या योजनेची सर्वात मोठी उपलब्धता म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नात 18 टक्के वाढ निश्चित करण्यात आली. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत वास्तविक खर्च 2,37,800 करोड रुपये झाला आहे.

2) दुसरी पंचवार्षिक योजना : दुसरी पंचवार्षिक योजना 1956 ते 1961 या कालावधीकरिता होती. या योजनेचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे अशा प्रकारच्या विविध योजना राबविण्यावर भर देण्यात

आला की ज्यामुळे समाजवादी स्वरूपाचा समाज निर्माण होईल. पहिल्या योजनेत कृषी विकासाला प्राधान्य देण्यात आले होते तर दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत उद्योगांच्या विकासाला अग्रक्रम देण्यात आला. लोकसंख्या नियंत्रणाकरीता सखोल प्रयत्न, सार्वजनिक उपक्रमांना प्राधान्य तसेच कृषी आणि लघु उद्योगांना प्रेरणा देण्याचेही धोरण या योजनेत होते. या योजनेच्या काळात औद्योगिककरणावर भर देऊन सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून मोठ-मोठे पोलाद, रसायने आणि इतर उपयुक्त प्रकल्प उभारल्या गेलेत. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन शहरीकरणात वाढझाली. या योजनेवर 4,67,200 करोड रुपये वास्तविक खर्च झाला.

3) तिसरी पंचवार्षिक योजना : तिसरी पंचवार्षिक योजना 1962 ते 1966 या कालावधी दरम्यान राबविण्यात आली. या योजनेकरिता वास्तविक खर्च 8,57,700 करोड रुपये झाला. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये भारताची अर्थव्यवस्था आत्मनिर्भर करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते. विकासाकरीता समान संधी तयार करून विकास आणि उत्पन्नातील असमानतेला दूर करण्याचा संकल्प केला गेला होता. राष्ट्रीय उत्पन्नात दरवर्षी 5.00 टक्के वाढ करणे आणि भांडवलाचे नियोजन अशाप्रकारचे करायचे की ही प्रतिवर्ष 5.00 टक्के वाढ कायमस्वरूपी राहिल. अन्नधान्याच्या दृष्टीने देशाला स्वावलंबी करून आवश्यक तेवढ्या कच्च्या मालाचे उत्पादन करून उद्योगधंद्यांचा याचा विकास करणे आणि देशाबाहेर निर्यात वाढविणे. देशाअंतर्गत मुलभूत उद्योगाचा विकास करून मनुष्यबळाचा अधिकाधिक उपयोग करून रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण करणे हा होता.

या योजनेअंतर्गत प्रथमतः समतोल प्रादेशिक विकासाच्या अनुसंधाने नगरे आणि गावाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले. 'प्रादेशिक विकासाचा दृष्टिकोण' असावा असे ठरविण्यात येऊन त्याकरिता

- 1) नागरी भूमी नियोजन
- 2) शहरातील जमिनीच्या किंमतीचे नियंत्रण

3) महानगराचा विकास आराखडा तयार करणे इत्यादी कामे राज्य सरकार आणि स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी राहिल, असे स्पष्ट करण्यात आले.

4) जेथे शक्य आहे तिथे नवे उद्योग जनवस्तीपासून दूर, शहराबाहेर उभारले जावेत असे ठरविण्यात आले.

नागरी विकास आणि नियोजनाच्या दृष्टीने तिसरी पंचवार्षिक योजना ऐतिहासिक व मैलाचा दगड ठरली.

4) तीन वार्षिक योजना : चीन कडून 1962 चा भारतावरील हल्ला आणि पाकिस्तान सोबत 1965 चे झालेले युद्ध, यामुळे तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर लगेचच चवथी पंचवार्षिक योजना क्रियान्वित होऊ शकली नाही. विकासाचा कार्यक्रम वार्षिक योजनांच्या आधारावर सुरु ठेवण्यात आला. 1966-67 या वार्षिक योजनेवर 2,13,700 करोड रुपये, 1967-68 या वार्षिक योजनेवर 2,20,500 करोड रुपये आणि 1968-69 या वार्षिक योजनेवर 2,28,300 करोड रुपये खर्च करण्यात आले

5) चवथी पंचवार्षिक योजना : या योजनेचा कालावधी हा 1969 ते 1974 इतका होता. या योजनेचा उद्देश 'स्थिरते सोबत वाढ' (Growth with Stability) हा होता. या योजनेत निर्यात वाढविण्याकरिता शेती व्यवसायाला अधिक प्राथमिकता देण्यात आली होती. त्याचबरोबर धातू, मशिन, शक्ती व परिवहन उद्योगातील निरंतर विकासाला उत्तेजन देण्याची तरतुद करून जनतेच्या उपयोगात असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

या योजनेत मुंबईच्या विकासाकरिता 1974 ला महाराष्ट्र सरकारद्वारा 'मुंबई महानगर विकास कायदा मंजूर करण्यात आला. सिडकोची स्थापना केली गेली. महानगरांच्या वाढीचा वेग आणि गरज लक्षात घेऊन नियोजित विकासाकरिता दिल्ली, बृहन्मुंबई आणि कोलकत्ता या महानगरांचा व त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशाचा अभ्यास करण्यात आला. केंद्र सरकारच्या निधीतून चंदीगढ, गांधीनगर, भोपाल आणि भुवनेश्वर या राज्यांच्या राजधानीच्या शहरामध्ये विकास कामे करण्यात आली. नगर विकासात अडथळा आणणाऱ्या कायद्यांची दुरुस्ती करण्याचे निर्देश राज्यांना देण्यात आले. शहरांच्या अधिकार क्षेत्राच्या बाहेर येणाऱ्या जागांसाठी महानगर प्रदेश विकास नियोजन प्राधिकरण

बनविण्याच्या सल्लाही राज्य सरकारांना देण्यात आला. तसेच महानगरे आणि त्याचबरोबर राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाच्या संस्थांना विशेष आर्थिक सहाय्य देण्यात आले होते. या योजनेवर एकूण व्यय 15,779 करोड रुपये करण्यात आला होता.

6) पाचवी पंचवार्षिक योजना : पाचव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी 1974 ते 1979 हा होता. मुद्रास्फिती व इतर काही कारणांमुळे चवथी पंचवार्षिक योजना विशेष अंशी विकासात भर टाकू शकली नाही. त्यामुळेच पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत 'गरीबी निर्मूलन आणि स्वनिर्भरता' हा उद्देश्य प्राप्त करण्याचा संकल्प केला गेला. गरीबी निर्मूलन हा एक नविन उद्घोष होता. त्याला उद्देशून काही विशिष्ट ध्येय ठेवण्यात आली होती. वस्तूंच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवून स्थिर ठेवणे, उत्पन्न आणि उपभोगाच्या असमानतेला दूर कमी करणे व इतर काही ध्येय होती. या योजनेत विशेष व तांत्रिक विकासाला प्राधान्य देण्यात आले होते. या योजना काळात कमाल जमिन धारणा कायदा 1974 लागू करण्यात आला. तसेच 1975 ला मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण म्हणजेच डडत्वारी स्थापना करण्यात आली. कोलकत्ता, मुंबई, चेन्नई या शहरांना नियोजन पूर्ण विकास आणि बकाल स्थिती दूर व्हावी याकरिता आर्थिक सहाय्य देण्यात आले होते. तसेच महानगरांना या नियोजन काळात विशेष महत्त्व देण्यात आले होते. या योजनेच्या काळात काँग्रेस सरकार सत्तेतून वंचित झाली आणि 1977 ला जनता सरकार सत्तारुढ झाली होती. जनता सरकारने या योजनेला मधातच रद्द करून नियोजनाची नविन संकल्पना 'रोलींग प्लान' (Rolling Plan) स्विकारली. या रोलींग प्लान चा अर्थ असा की प्रत्येक वर्षी योजनेची मुल्यांकन करून त्या आधारावर पुढील वर्षाकरिता योजना बनविणे हा होता. त्यानुसार वर्ष 1978-79 ला अशी योजना लागू करण्यात आली. या योजना काळात 39,426 कोटी रुपये खर्च झाले.

7) सहावी पंचवार्षिक योजना : सहाव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी 1980 ते 1985 हा होता. या योजना काळात एकूण वास्तविक खर्च 1,09,292 कोटी रुपये झाला. जनता सरकारचे पतन होऊन इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वात काँग्रेस पुन्हा सत्तेत आली. या योजनेत कृषी आणि उद्योग या दोन्ही घटकांना मजबूत करण्याचे निश्चित करण्यात आले

होते. निर्माण होणाऱ्या समस्या योजनाबद्ध पध्दतीने सोडवून विकास दरामध्ये महत्त्वपूर्ण वाढ करण्याचे, सर्वसामान्य नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे, लोकसंख्या नियंत्रित करणे व देशातील क्षेत्रिय असमानता कमी करण्याचे प्रमुख उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. नागरी विकासाबाबत या योजनेत विशेष तरतुदी करण्यात आल्या नव्हत्या.

8) सातवी पंचवार्षिक योजना : या योजनेचा कालावधी हा 1985 ते 1990 असा होता. या योजनेत उद्योगांचे आधुनिकीकरण आणि उच्च तंत्राचा वापर हे लक्ष ठेवण्यात आले. या योजनेची प्रमुख विशेषता म्हणजे मानव संसाधनाच्या विकासाकरिता शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या नव-नविन पध्दतींचा स्विकार करून रोजगाराच्या नविन संधी निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला होता. यामुळे या योजनाकाळात शहरीकरणाचा जोर पकडला गेला. 1989 मध्ये शहरांच्या विकासाकरिता नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक दर्जा देण्याच्या प्रयत्न होऊन केंद्र सरकार, राज्य सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था अशी रचना करावी असे विधेयक मांडण्यात आले पण ते संमत झाले नाही. नंतर ते दुरुस्त्या करून 1992 ला 74 व्या घटनादुरुस्तीने मंजूर झाले. या योजनाकाळात 2,18,729 करोड रुपये खर्च करण्यात आले.

9) आठवी पंचवार्षिक योजना : आठव्या योजनेत प्रथमतः नियोजनाच्या पध्दतीत परिवर्तन केल्या जाऊन प्रत्येक क्षेत्रातील कार्यक्षमता वाढविण्याकरिता उद्दिष्ट निर्धारित करण्यात आले. या योजनेचा कालावधी 1992 ते 1997 असा निर्धारित करण्यात आला होता. आणि या योजनेअंतर्गत 7,98,000 करोड रुपये खर्च झाला.

या योजनेच्या काळात मुंबई, कोलकत्ता, चेन्नई, बंगळूर आणि हैद्राबाद या पाच शहरासाठी 'मेगासिटी' योजना अस्तित्वात आली. या योजनेचा उद्देश तीव्र आर्थिक विकास निर्माण क्षेत्र व कृषी क्षेत्र या दोन्हींचाही विकास, निर्यातीत 10 टक्के वाढ निर्धारित, मोठ्या शहरात होणारे स्थलांतरण थांबविणे लहान व मध्यम शहरांचा विकास करणे हा होता.

10) नववी पंचवार्षिक योजना : नवव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी 1997 ते 2002 हा होता. भारताच्या स्वातंत्र्य दिनाच्या 50 व्या वाढदिवसाच्या अनुसंधाने ही बनविण्यात आली होती.

या योजनेत 'मुलभूत न्युनतम सेवा' वर भर देण्यात येऊन पिण्याचे पाणी, प्राथमिक आरोग्य सेवा व बेघरांना घर, मुलांना पोषण आहार, गांव-गांव, गांव-शहरे, शहरे-शहरे पक्क्या रस्त्यांनी जोडणे, रोजगार निर्मिती, सर्वप्रकारच्या उपेक्षित समुहांचा विकास आणि पंचायत राज संस्थांना सक्षम करणे हा होता.

या योजनेअंतर्गत प्रथमतः शहराकरिता 1990 ला स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना सुरु करण्यात आली, 1997 ला झोपडपट्टी पूर्णविकासा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (नगरपालिका व महानगरपालिका) आर्थिक स्वायत्तता देण्यात येऊन त्यांना आणखी सक्षम करण्याकरिता विकेंद्रीकरणावर भर दिला आणि नागरीकरणाची व्याप्ती वाढविण्यात आली.

या योजनेवर एकूण वास्तविक खर्च 8,59,000 करोड रुपये खर्च झाला.

11) दहावी पंचवार्षिक योजना : दहाव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी 2002 ते 2007 हा होता. शहरांच्या विकासासंदर्भात खालील काही उद्दिष्टे निर्धारित केली गेली होली.

1) आर्थिक विकास करून या विकासाचा फायदा प्रत्येक व्यक्तीचे जीवनस्तर उंचावण्याकरिता करणे. 2) या योजनेच्या पूर्णत्वाबरोबर, गरीबीचे प्रमाण 26 टक्क्यांवरून 21 टक्क्यांवर आणणे. 3) लोकसंख्या वाढीस नियंत्रित करणे व कल्याणकारी रोजगारात वाढ करणे. 4) सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत 2003 पर्यंत सर्व शाळा बाह्य मुलांना शाळेत दाखल करून 2007 पर्यंत पाचव्या वर्गापर्यंत कोणतीही गळती न होता पाचव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण पूर्ण करणे. 5) सर्व क्षेत्रातील बालमृत्यूच्या दरात कमी आणणे. 6) प्रदुषित नद्यांना शुध्द करणे.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत नागरी विकासा बाबतच्या खालील महत्वपूर्ण बाबी घडून आल्यात.

1) 2002 ला शहरातील दारिद्र्य रेषेखालील विशेषतः मागासवर्गीय जनतेसाठी घरे बांधून देण्याकरिता वाल्मिकी-आंबेडकर आवास योजना सुरु झाली. 2) 2005 ला जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुननिर्माण योजना सुरु करण्यात आली आणि त्यामुळे नगरांच्या सोयीसुविधांमध्ये वाढ होण्यास मदत झाली. 3) महानगरांच्या सुदंरता, स्वच्छता आणि बकालतेला आळा घालण्याकरिता 'शहर विकास प्रकल्प' व छोट्या

मध्यम शहरासाठी 'एकात्मिक विकास प्रकल्प' राबविण्यात आला. या दहाव्या पंचवार्षिक योजनेचे फलित म्हणजे नागरीकरणामुळे देशाची अर्थव्यवस्था बळकट झाली. या योजनेवर 15,25,000 कोटी रुपये खर्च झाला होता.

12) अकरावी पंचवार्षिक योजना : ही योजना 2007 ते 2012 या कालावधीत राबविण्यात आली होती. या योजनेत वेगवान व सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय ठरविण्यात आले होते. विकास दर 9.00 टक्के निश्चित केला होता. तंत्रज्ञानाचा भरपूर वापर, साक्षरता वाढविणे, बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करणे, देशांतर्गत सात कोटी रोजगाराची निर्मिती करणे, शुध्द पिण्याचे पाणी व मुबलक वीज पुरविणे, पर्यावरणाची शाश्वतता, लिंग विषयक असमानतेत घट करणे, सार्वजनिक क्षेत्राची पायाभूत क्षेत्रातील मक्तेदारी नष्ट करून खाजगी गुंतवणूकीला पोषक वातावरण तयार करणे इत्यादी योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे होती. जी. डी. पी. वाढीचे वार्षिक सरासरी लक्ष 9 टक्के ठेवण्यात आले होते. या योजनेवर 71731 करोड रुपये वास्तविक व्यय झाला. या योजनेत नागरीकरणाच्या बुध्दिला अनुरूप शहराचा विकास करण्यावर जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निमाण योजना (श्रृंखळ) च्या माध्यमातून भर देण्यात आला होता व देशातील निवडक शहरांमध्ये मुलभूत सुविधा व एकात्मिक विकास करण्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते.

13) बारावी पंचवार्षिक योजना : या योजनेचा कालावधी 2012 ते 2017 निर्धारित करण्यात आला होता. 12 सप्टेंबर, 2012 रोजी नियोजन मंडळाने बाराव्या योजनेच्या मसुदयाला मान्यता दिली. या योजनेचे उद्दिष्टजलद, शाश्वत आणि अधिक समावेशी वृद्धी हे होते. जागतिक मंदीमुळे या योजनेचा विकास दर 11 व्या योजनेपेक्षा 9 टक्क्यावरून 8.1 टक्के निर्धारित करण्यात आला होता. कृषी क्षेत्र 4 टक्के तर कारखानदारी 10 टक्के ठेवण्यात आले होते. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत नगरांच्या विकासाकरिता नागरी पायाभूत व्यवस्था आणि प्रशासन, राजीव आवास योजना, झोपडपट्ट्यांचे पुनर्वसन व शिक्षण इत्यादी उद्दिष्टे ठेवण्यात आली होती. या योजनेत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी 8060 लक्ष ची तरतूद करण्यात आली होती. या योजनेचा अपेक्षित खर्च 47.7 लक्ष कोटी इतका होता.

7 एप्रिल ते 12 मे 2014 च्या दरम्यान 16 व्या लोकसभेकरिता भारतात सार्वत्रिक निवडणूका घेण्यात आल्यात. यात काँग्रेस व मित्रपक्षाची सत्ता जाऊन भारतीय जनता पक्ष व मित्र पक्षाची पूर्ण बहुमताने सत्ता आली आणि नविन सरकारने बाराव्या पंचवार्षिक योजनेला रद्द करून नविन पर्यायाची घोषणा केली. त्यानुसार 1 जानेवारी 2015 ला 'निती आयोग' (नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया) ची स्थापना केली. स्वतंत्र भारताच्या 65 वर्षांच्या इतिहासात 12 पंचवार्षिक योजना देणाऱ्या नियोजन आयोगाची जागा आता निती आयोगाने घेतलेली आहे. झालेल्या बदलांना तुलनात्मकरित्या काही वर्षांनी अभ्यासाला येईल पण त्यामुळे बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचे मूल्यमापन वस्तूनिष्ठपणे करता येत नाही.

स्वातंत्र्यानंतर नियोजन आयोगाद्वारे काळानुरूप पंचवार्षिक योजनांच्या उद्देश व आराखड्यात बदल करून बरीच प्रगती गाठली. परंतु ज्या प्रमाणात विकास होणे अपेक्षित तेवढा झाला नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय समाजातील नियोजनाच्या मार्ग आलेली अडथळे हे आहे. जसे निरक्षरता, जातीयवाद, धर्मांधता, राजकीय गटबाजी, रुढीग्रस्तता व अंधविश्वास, व्यावहारिकतेचा अभाव, साधनसामुग्रीची कमतरता, ग्रामीण भागातील प्रभावशाली (विशिष्ट जन) वर्ग, सर्व सामान्य जनतेचा उदासिन दृष्टिकोन व प्रमुख म्हणजे अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ होय.

संदर्भ :-

1. महाजन डॉ. संजीव. 2011, भारतीय समाज का विश्वकोष. नई दिल्ली : अजुर्न पब्लिशिंग हाऊस.
2. तिवारी शारदा. 2009, नगरीय समाजास्त्र. नई दिल्ली : अजुर्न पब्लिशिंग हाऊस.
3. आगलावे डॉ. प्रदीप. 2002, नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
4. अकरावी पंचवार्षिक योजना, <http://www.mr.wikipedia.org/wiki...>
5. भारतीय नागरी धोरणे आणि नागरीकरणाचा पंचवार्षिक आढावा, <http://www.mr.krishnasmpscpsc.in>
6. भारताची अर्थव्यवस्था <http://www.mr.wikipedia.org/wiki...>
7. दिलीप तिवारी, विकास नियोजनातील वास्तव] <http://www.diliptiwari.com/blogpost91.ht>.

बौद्धकालीन शिक्षण पध्दती

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा.

शिक्षण म्हणजे सद्गुण होय. भारतातील बौद्धकालीन शिक्षण धर्मतत्वावर आधारीत असल्यामुळे त्यामध्ये पावित्र्य, सुचिता, सदाचरण, नीतिमत्ता यांचे महत्व अधिक आहे. त्यासाठी शुध्द आचरण व नीतिमत्ता यांची निर्मिती व्हावी म्हणून शिक्षणाच्या माध्यमातून मार्गदर्शन होणे अतीआवश्यक आहे. भारतात तथागत भगवान बुध्दांनी समग्र मानवजातीला मानवतेची शिकवण दिली. मनशांतीचा संदेश दिला. माणसातील समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी घोषणा 2600 वर्षापूर्वी प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आणल्या त्या तथागत भगवान बुध्दाचे तत्वज्ञान पालीभाषा व साहित्यामध्ये आहे. परमशांतीचा लाभ घेण्यासाठी, अवगुणांना दूर सारण्यासाठी शिक्षणाची नितांत गरज असते. व्यक्ती केवळ शिक्षणाने साक्षर होत नाही तर चारित्र्य संपन्नही होत असतो. बौध्द धम्मात 'निर्वाण' प्राप्त करणे हे जिवनाचे अंतिम ध्येय मानले जाते. या निर्वाणाप्रत पोचण्यासाठी शिक्षण मदत करीत असते. सत्य, अहिंसा, समता, बंधुता इत्यादी तत्वांची शिकवण शिक्षण प्रक्रियेतून मिळत असते. एखादी व्यक्ती संपूर्ण गुणसंपन्न आहे असे म्हणतात ती व्यक्ती योग्य ते शिक्षण ही प्राप्त कलेली आहे असे वेगळे सांगावे लागत नाही.

सर्व प्रकारच्या प्रवृत्तीमागे मानवी मन असते. मनातूनच साध्या प्रवृत्तीची निर्मिती होत असते. शुध्द व निर्मळ मनाने कार्य केल्यास सुख पायावर लोळण घेते. संयमित आचरणाने व्यक्ती स्वतःला आदर्श सिध्द करू शकतो. ही बौध्दकालीन शिक्षणपध्दती आजही अत्यंत गरजेची आहे. ज्यामुळे आजची पिढी सर्वगुणसंपन्न बनू शकेल. भारतातील बुध्दकालीन शिक्षण पध्दती ही शिल, प्रज्ञायुक्त शिस्त होती. प्राचीन काळी शिक्षण प्रक्रिया मठातून विहारातून चालत असे. तेथे भिक्षुंच्या नियंत्रणाखाली संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था होती. शिक्षणाचा अर्थ सतचरित्र व्यक्तींची निर्मिती करणे आहे त्यामुळे अशा विवादातून विद्यार्थी चरित्रवान कसे घडतील यांचाच विचार केला जात असे.

बौध्द साहित्यांमध्ये 'अत्त दिप भव् स्वयं दिप हो' असे म्हटले आहे. म्हणजेच स्वतःच विकास स्वतःच करावा म्हणून आचार्यांनी मार्गदर्शन करणे अत्यंत महत्वाचे असले तरी स्वतः स्वतःचा मार्गदाता होऊ

शकतो हा विश्वास निर्माण होणे महत्वाचे असते. यासंदर्भात धम्मपद या ग्रंथामध्ये तथागत म्हणतात

'अत्ता ही अत्तनो नाथा को ही नाथो परोसिमा।
अत्तभाव सुदनोव नाथक लभती दुल्लभ।।'

(प्रा. मजित पठाण –96)

संभवित व्यक्ती स्वतःला योग्य शिस्त लावू शकते आणि ही शिस्त निर्वाणाप्रत घेऊन जात असते. हेच शिक्षणाचे खरे ध्येय होय. बौध्द धम्माची शिकवण मिळावी म्हणून मठांची व विहारांची निर्मिती करण्यात आली होती. या ठिकाणी केवळ विद्यार्थ्यांनाच नव्हे तर समाजातील इतर नागरीकांनाही सदाचरणाचे शिक्षण देण्यात येत होते. म्हणून या शिक्षण प्रणालीचे स्वरूप हितव्य, बहुजन सुखाय असे झाले होते.

शिक्षणाचे स्वरूप : बौध्द तत्वज्ञान लौकीक पारमार्थीक दोन्ही सत्यांवर विश्वास करतो त्यानुसार शिक्षण एक अशी महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे जी मानवाला लौकीक व परमार्थीक दोन्ही जिवनायोग्य बनविते. परमार्थीक जिवन म्हणजे निर्वाण होय. खरे शिक्षण तेच आहे जे व्यक्तिला निर्वाणाप्रत घेऊन जात असेल. बौध्द धम्मामध्ये अज्ञानधारकातून ज्ञानाकडे नेण्याचा मार्ग शिक्षणाचा आहे, कारण शिक्षण व्यक्तिला प्रकाशमान करते. व्यक्तीचा विकास करते. या दृष्टीने बौध्दकालीन शिक्षण पध्दती श्रेष्ठ दर्जाची होती. भारतीय व्यक्तीला केवळ बाह्य मनाने मोठे होणे नाहीतर मनाची सूचिता निर्माण करून मनाने मोठे होणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा उद्देश : बौध्द तत्वज्ञानानुसार जीवन दुःखानी भरलेले आहे. हया दुःखाची काही कारणे आहेत., दुःखाचा शेवट करणे संभव आहे तर दुःखांच्या मनाचक उपायही आहेत. दुःखाचे कारण अज्ञान आहे. हे अज्ञान दूर केले तर दुःखांचा अंत शक्य आहे. शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीला अज्ञानातून मूक्त करणे आहे. जे दुःखाचे कारण आहे.

संपूर्ण दुःख तेव्हाच नष्ट होऊ शकतात जेव्हा जन्म-जरा-मरण यापासून मूक्ती मिळेल. कारण जेव्हापर्यंत हे नावरूपी शरीर आहे, हे जग आहे आणि यासोबत मानवाचा संबंध आहे तोपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे दुःख लागलेच राहणार. ज्याला सांसारिक सुख समजले जाते ते क्षणीक आहे. त्याचा

शेवट पुन्हा दुःखातच होत असतो. परंतू या निराशाजनक दृष्टीकोणामुळे व्यवहारिक शिक्षण पध्दतीचे उद्देश निर्धारित करणे अशक्य वाटते म्हणून बुध्दांनी मध्यम मार्ग आणि अष्टांगिक मार्गाची स्थापना केली ज्यात त्यांनी शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये म्हणून संघटीत केले आहे. जसे 1) सम्यक दृष्टी 2) सम्यक संकल्प 3) सम्यक वाक् 4) सम्यक कर्म 5) सम्यक आजिविका 6) सम्यक चारित्र्य 7) सम्यक स्मृती 8) सम्यक समाधी (प्रो. मधुसुदन त्रिपाठी व विनायक त्रिपाठी-324)

शिक्षण पध्दती : बौद्धकालीन प्राथमिक शिक्षणात प्राकृत भाषा, व्याकरण, साहित्य इत्यादींचे अध्ययन केले जात असे. तसेच वाचन, लेखन, गणित यावर भर दिले जात असे. ते चांगले साध्य झाल्यावर तर्कविद्या, चिकीत्साविद्या, अध्यात्मविद्या, शिल्पविद्या इत्यादींचा परिचय करून देण्यात येई. त्या काळातील प्राथमिक शिक्षण मौखिक स्वरूपाचे होते. शब्दांचे उच्चा योग्य करून लक्षात ठेवायला शिकविले जात असे. या काळात शिक्षणाचे माध्यम पाली (मागधी) भाषा होती. नंतरच्या काळात लिपी प्रचारात असल्याचे दिसते. (भिसे, चव्हाण,जवलगे 398)

आचार्याद्वारे व्याख्यान : व्याख्यान एकाच वेळी अनेक शिष्यांना दिले जात असे. व्याख्याता आपल्या विषयात निष्णात असणे आवश्यक असे. या व्यक्तीमध्ये आचार्य किंवा व्याख्याता आपल्या ज्ञानाचे विषयानुरूप प्रदर्शन करायचा परंतू शिष्य आपआपल्या योग्यतेनुसार ग्रहण करीत असत.

आचार्याद्वारा लहान-लहान समूहांमध्ये शिक्षण देणे : या पध्दतीमध्ये अध्यापक पांच किंवा सहा शिष्यांना एकाचवेळी शिक्षण देऊ शकत असे. अध्यापक प्रथम स्वतः पाठ तयार करून येत व शिष्य त्याचे श्रवण करीत. पुढे अध्यापकाचे अनुकरण करीत तेही पाठांतर करीत आणि अध्यापक त्यांचा पाठांतरातील चुका शोधून काढत त्यांना योग्य पाठांतर करवित असत.

व्याख्या : शिकविण्याच्या पाठाची किंवा संकल्पनेची किंवा सुत्रबद्धज्ञानाची अध्यापक व्याख्या करतात आणि शिष्य मध्येमध्ये शंका उपस्थित करतात. अध्यापक त्या शंकाचे निरक्षण करतो ही प्रक्रिया तोपर्यंत चालते जोपर्यंत शिष्य हे ज्ञान पूर्ण ग्रहण करीत नाही.

चर्चा : कठीण अशी विषय वस्तू किंवा तत्त्वज्ञानावर विद्यार्थी परस्पर चर्चा करतात व या चर्चेतून हा कठीण विषय सोपा होऊन समजला जातो.

वरील सामुहीक अध्ययन अध्यापन पध्दतीशिवाय काही वैयक्तिक अध्ययन पध्दती सुध्दा होत्या.

1. सुत्रांना वारंवार म्हणून मुखाग्र (पाठ) करणे.
2. तथ्यांना स्मरण करणे व त्यांचा संचय करणे.
3. अभ्यासासाठी असलेल्या सामुग्रीवर पुनः पुनः मनन करणे.
4. मनन केल्यानंतर आत्मसात केलेल्या अभ्यासाला दृढतापूर्वक लक्षात ठेवणे. (प्रो. मधुसुदन त्रिपाठी व विनायक त्रिपाठी-237)

बौद्ध तत्त्वज्ञान : गौतम बुध्दांचा जन्म इ.स. पूर्व 563 मध्ये झाला. यज्ञकांडातील हिंसक ब्राम्हण धर्माच्या प्रतिक्रिया म्हणून बौद्ध धम्माच्या तत्त्वज्ञानाचा उगम झाला. बुध्दांच्या मृत्युनंतर शिवकणीबाबत विवाद निर्माण झाल्यामुळे मगधजवळ राजगृह येथे एक परिषद भरली बुध्दाविषयी असलेल्या श्रद्धा व विश्वास आणि बुध्दाची शिकवण यांचे संकल्प इ.स. पूर्व 241 ला तिसऱ्या परिषदेत करण्यात आले. या संकल्पनास पिटक म्हणतात. हे पिटक तीन होत.

1. अधिधम्मपिटक – बुध्दाचा आध्यात्मिक दृष्टीकोण
2. विनमपिटक – शिस्तीचे नियम
3. सुत्रपिटक – बुध्दांनी सांगितलेल्या गोष्टी व बोधकथा

निर्वाणाकरिता अष्टांगिक मार्गाने जाणे आवश्यक आहे चारित्र्य व नैतिक विकास हे बुध्दांनी ध्येय ठरवले नाही तर चारित्र्यसंवर्धन व नैतिकता जपण्यासाठी अष्टांगिक मार्ग सांगितला. त्यासाठी ध्यानधारणा व समाधी हा विचार अष्टांगिक मार्गाच्या माध्यमातून मांडला आहे. बुध्दांनी निर्वाणाला महत्व दिले आहे त्यासाठी त्यांनी आध्यात्मिक ज्ञानाचा मार्ग सांगितला आहे.

बुध्दकालीन शैक्षणिक अभ्यासक्रम : गौतम बुध्दांनी शैक्षणिक अभ्यासक्रमात प्राथमिक शिक्षणावर जास्त भर दिला होता. बालक लहान असतांनाच त्याच्यावर चांगले संस्कार होवू शकतात. राष्ट्रनिर्मितीसाठी मुल्यावर आधारित उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात विविध विषयांचा अंतर्भाव केला होता.

प्राथमिक शिक्षण
विनयग्रंथ ◀ ▶ अभ्यासक्रम

प्राथमिक शिक्षणात लेखन, वाचन व तर्क यांचा समावेश होता. उच्चशिक्षणास त्रिपिटक, विनयपिटक, मितीदंपटा, जातक कथा इत्यादी साहित्यातून व्यक्तीच्या अंतरंगातील सर्व मुल्यांना स्पर्श करणारा विविधांगी अभ्यासक्रम होता.

गुरु शिष्य संबंध : गुरु व शिष्य यांचे संबंध चांगले असावे असे बुध्दांचे मत होते. त्यामुळे गुरु भिक्खुना अत्यंत महत्वाचे स्थान होते. भिक्खूंना वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जाई ज्ञान देणाऱ्या भिक्खूंना सुतनिक, विषय शिकविणाऱ्या भिक्खूंना निर्णयघट, मंत्रविषयक माहिती देण्याचा भिक्खूंना मतिकघर असे संबोधले जाई. अभ्यासवयाचे प्रमुख विषय धम्म, विनय व मातृका हे होते. भिक्खू शिष्यांना पुत्राप्रमाणे वागवित त्यामुळे त्यांच्या वागणूकीतून शिष्य त्यांचा आदर करित असत. भिक्खूंची राहणी साधी, आत्मसंयमन विद्वता म्हणून भिक्खू शिष्यांना आदरणीय वाटत. त्यामुळे आदर्श गुरु – शिष्य परंपरा बौद्ध काळापासूनच भारताला देणगी मिळालेली आहे असे म्हणता येते.

तथागतांनी स्वतःला अलौकिक मानले नाही. आपण स्वर्गातून आलो आहोत, दैवी शक्ती घेऊन आलो आहोत. एखादया देवतेचा अवतार वा दूत आहोत आणि लोकांचा उध्दार करण्यासाठी आलो आहोत असे मानले नाही. आपण इतरांसारखेच मानव म्हणून जन्माला आलो आहोत, परंतु विशिष्ट प्रकारे प्रयत्न करून बुध्दतत्वाची प्राप्ती केली. सर्वसामान्य मानसातच बुध्दत्वाचे बीज असते. (भिसे, चव्हाण, जवळगे – 01) त्याचा विकास होईल अशी शिस्त प्रणाली त्यांनी रूजविण्याचा प्रयत्न केला म्हणून बुध्द काळातील शिक्षण पध्दती आदर्श नागरीक घडविण्याचीच प्रक्रिया केली असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष : आधुनिक काळात शिक्षण पध्दतीचे स्वरूप खुप बदललेले आहे. शिक्षक व विद्यार्थी नातेही सामुकाग्र बदलले आहे. खाजगी शिक्षण संस्था, डोनेशन, स्पर्धा यामुळे मुल्या शिक्षण नामशेष झाले आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये नशाबाजी, हिंसकता, आत्महत्या, कॉपी करणे, पेपर चोरून नेणे अशा घटना घडतांना दिसत आहेत. ज्यामुळे भारतातील शिक्षण व्यवस्था पूर्णतः कोलमडली आहे. अशा या आव्हानांनाशी दोन हात करण्यासाठी बुध्दकालीन शिक्षण पध्दतीचे महत्त्व आजही कायम आहे. त्या काळातील तक्षशिला, नालंदा इत्यादी विद्यापीठे जगप्रसिध्द होती. आजमात्र भारतातील एकाही विद्यापीठाचा क्रमांक जागतीक क्रमवारीत लागत नाही. म्हणून बुध्दकालीन शिक्षण पध्दती आदर्श होती असे म्हटले जाते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. भारतातील बौध्द धम्माची चळवळ – संपादक – डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. रामचंद्र भिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, अँव्हान पब्लीकेशन, एप्रिल 2013, वाधवा काम्प्लेक्स, लक्ष्मीनगर, दिल्ली.
2. डॉ. अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन – प्रो. मधुसुदन त्रिपाठी, विनायक त्रिपाठी, ओमेगा पब्लीकेशन, नई दिल्ली. 2013
3. बुध्द आणि बुध्दवाद – डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. रामचंद्र भिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, बळीवंत प्रकाशन, नांदेड – 21 ऑक्टो. 2010.
4. समतामुलक समाज एवम् सामाजिक परिवर्तन के युगपूरुष – डॉ. भिमराव अम्बेडकर, डॉ. विरेंद्र सिंह यादव, ओमेगा पब्लीकेशन 2011.
5. बुध्द तत्वज्ञान – संपादक – डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. रामचंद्र भिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, निर्मल प्रकाशन नांदेड.

पर्यावरण, प्रदूषण, आणि मानव

प्रा. मिनाक्षी बेसेकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती गोपीकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय, तुमसर

मानवाच्या उत्पत्तीचा इतिहास अभ्यासल्यास असे दिसून येते की पर्यावरणाची निसर्गाची निर्मित आधी झाली त्यानंतर मानवाची निर्मिती झाली. मानवाला जगण्यासाठी व पृथ्वी तलावरील सजीव सृष्टी निकोप राहण्यासाठी स्वच्छ व सुंदर पर्यावरणाची आवश्यकता असते. त्यामुळे पर्यावरण जगेल तर मानव जगेल म्हणून पर्यावरण शुध्द ठेवण्यासाठी मानव व पर्यावरणाचे संतुलन कायम ठेवणे आवश्यक आहे.

5 जुन हा जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून याही वर्षी आपण साजरा करू या दिवशी शासकीय शैक्षणिक आणि निसर्ग प्रेमी संस्था व इतर संस्था ज्या पर्यावरणाशी जुळलेल्या आहेत. त्यांच्या पातळीवर पर्यावरण दिन साजरा होईल छोटे-मोठे प्रकल्प, कार्यक्रम साजरे होतील. दरवर्षीप्रमाणे जागतीक बोधवाक्य वर कार्यक्रम होऊन मग साला बदला प्रमाणे पुढच्या च्या वर्षाच्या जागतीक पर्यावरण दिनापर्यंत सारे विसरुनही जातील.

यंदाचा 2015 चा जागतीक पर्यावरण दिनाचा विषय "शाश्वत वापर आणि निर्मिती" हा असून "सातशे कोटी स्वप्न, एक ग्रह आणि काळजीपूर्वक वापर" असे घोष वाक्य आहे. याचा अर्थ शाश्वत विकास साधण्यासाठी आपल्याला पर्यावरण पूर्वक निर्मितीची गरज आहे. जी पृथ्वी वरील सर्व समाजातील मानव जातीची सुबत्ता, समानता आणि शांततेचे स्वप्न, पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधनांचा काळजपूर्वक वापर धारण क्षमतेत राहूनच साध्य होईल.

आपण आज पर्यंत वृक्षारोपन करुनच पर्यावरण दिन साजरा करीत आलो. त्यामागची मुख्य भुमीका अशी की जुन च्या सुरवातीला लावले की रोपे पावसाळ्याच्या चार महिन्यात मुळ धरल्याने त्यांची जगण्याची क्षमता वाढते. पंरतू आज वृक्षारोपणाचा कार्यक्रमही औपचारीक झाल्याचे दिसून येते. नियोजन नसल्यामुळे फक्त समाजात आपली प्रतीष्ठा वाढावी आपले नाव व्हावे समाजातील लोकांमध्ये आपल्या कार्याचे महत्व वाढावे. याच कल्पनेतून वृक्षारोपन केले जाते. म्हणजेच नियोजना अभावी रोपे जगण्याची सुतराम शक्यता नसतांना सुध्दा वृक्षारोपन समारंभ उरकले जातात. गेल्या 50 वर्षात केलेल्या अनेकवृक्षा

रोपणाचा विचार केल्यास आपल्यालाला जाणवते की 50 टक्के लावलेल्या झाडांपैकी 25 टक्के झाडे जरी वाढली असती तर आज देश हरीत झाल्याने पर्यावरणाचे अनेक गंभर प्रश्न निर्माणच झाले नसते. म्हणून वृक्ष संवर्धनाची जबाबदारीची खात्री झाल्या शिवाय वृक्षारोपन करुनच नये.

पर्यावरण म्हणजे काय?

पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोवतालचा परिसर. पर्यावरण हा शब्द मुळ फ्रेंच शब्द Environ म्हणजेच Surrounding or encircle या शब्दापासून तयार झालेला आहे.

फंक व वडनल्स यांच्या मते "व्यक्ती जीव कींवा समुह यांच अस्तित्व व विकास यावर परिणाम करणारा बाह्यस्थिती घटक किंवा वस्तु म्हणजे पर्यावरण."

जॉनसन हर्क यांच्या मते, 'पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर असणारा प्रभाव यांचा अभ्यास होय.'

या पर्यावरणात 1) वातावरण 2) भुआवरण व 3) जलावरण, या तीन अपजैविक घटकांचा आणि जिवारण या जैविक घटकांचा समावेश होतो हे सर्व घटक निसर्गनिर्मित आहेत. मानव जातीचे सुरक्षीत व सुखदाय अस्तित्व हे पूर्णतः पर्यावरणातील नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून आहे. पर्यावरणाच्या नैसर्गिक घटका शिवाय घरे, रस्ते, कारखाने, धरणे, पूल, वाहाने इत्यादी मनुष्यनिर्मित घटकांसाठी समावेश होतो,

या मनुष्यनिर्मित घटकांनी बनलेल्या पर्यावरणाला सांस्कृतिक पर्यावरण असे म्हणतात. अशाप्रकारे निसर्गनिर्मित बनते थोडक्यात (1) नैसर्गिक पर्यावरण (2) सांस्कृतिक पर्यावरण असे पर्यावरणाचे दोन प्रकार पडतात.

1) शहरी पर्यावरण व 2) ग्रामीण पर्यावरण. हे सांस्कृतिक पर्यावरणाचे दोन प्रकार.

भुकंप, अतीवृष्टी, अनावृष्टी चक्रीवादळ ही नैसर्गिक पर्यावरणाची समस्या आहे. प्रदूषण ही मानव निर्मित पर्यावरणीय समस्या आहे. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा बेशुमार वापर करण्यामधून प्रदुषणाची समस्या निर्माण झाली. प्रगत राष्ट्रे (विकसीत राष्ट्रे व

विकास), लोकसंख्या बृद्धीचा दबाव हे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा बेसुमार वापर होण्याचे मुख्य कारण आहे असे मानतात. म्हणजेच प्रदूषणाची समस्या ही विकासात्मक समस्या आहे.

देवाने आपल्याला सुंदर आकाश दिले सुंदर प्रकाश दिला, खळखळते पाणी दिले मात्र आपणच त्या पाण्यात विष कालवले असाच प्रदूषणाचा सरळ अर्थ आहे. कारण मानवाच्या जगण्याच्या प्रक्रियेत त्याच्याकडून काही निरुपयोगी वस्तु किंवा द्रव्ये पर्यावरणार फेकली जाणे व ती पर्यावरणाला हाणिकारक ठरणे यालाच प्रदूषण म्हणतात. उदा. पॉलीथीनच्या पिशव्या निरुपयोगी म्हणून फेकल्या जातात. त्या मातीमध्ये कुजायला 15 वर्षे लागतात. मानवाला मातीत कुलायला फक्त पाच वर्षे लागतात ह्या पॉलीथीन मातीत कुजतही नाहीत. आणि पाणी देखील मुरु देत नाहीत. यामुळे जमीन बंजर होते. अशाचप्रकारे चार चाकी, दुचाकी वाहनातुन निघणारा धुर व निरुपयोगी वायु पर्यावरण दुषीत करतो.

थोडक्यात मानवी हस्तेक्षेपामुळे पर्यावरणात घडून येणाऱ्या आपायकारक बदलास प्रदूषण असे म्हणतात.

प्रदूषण म्हटले की पर्यावरणाच्या न्हासाचे चीत्र उभे राहते. वायु, जल, ध्वनी लोक (मानव) यांच्या सोबतच घान, कचरा, घनकचरा, प्रदूषण ही संकल्पना पूढे येत आहे. तीही अतिशय उग्र स्वरूपात

घनकचरा म्हणजे काय?

घनकचरा म्हणजे निरुपयोगी व त्याज्य वस्तु होय. या घनकचराची विलेवाट योग्य तऱ्हेने लावली जात नसल्यामुळे जमीनीचे प्रदूषण मोठया प्रमाणात होत आहे. आणि याचा परिणाम समाज जिवन जगणाऱ्या मानवावरच नाही तर या समाजात निसर्गाच्या साधीन्यात राहणारे जीव जंतु, पशु पक्षी यांच्यावरही होत आहे.

1) घनकचरा प्रदूषणाची कारणे :- प्रत्येक घरातून दररोज दुधाच्या पीशव्या पॅकींगचे डबे व पीशव्या, केर, कागदाचे तुकडे, फेकले जातात. ते नीयमीत पणे उचलेले जात नाहीत. यामुळे डास व रोगजंतु निर्माण होतात.

2) औद्योगिक कचरा :- विविध उद्योग, व्यवसायाकरीता लागणारे साहित्य (धातुजन्य पदार्थ)

3) नागरी कचरा :- शहरातील कचरा गोळा करुन शहरा बाहेर कोठे तरी फेकून देण्याचे काम नगर पालिका करीत असते.

4) किरणोत्सर्गी कचरा :- हा सर्वाधिक धोकादायक असतो, अणुउर्जाकेंद्रे, संशोधन केंद्रे, दवाखाने, कारखाने, यामधून बहेर टाकला जाणारा.

5) कृषीजन्य कचरा :- तण, काडीकचरा, भुसा. हे सर्व विकासाच्या प्रक्रीयेमुळे घडत असते. पर्यावरणाच्या विषयावर गंभीर चर्चा करीत असतांना विकसनशील देशांमध्ये उपभोग वाढतच आहे. त्याच देशाचे अनुकरण विकसनशील देश करीत आहेत. एकीकडे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग कसा करावा हा प्रश्न आहे तर दुसरीकडे अधिकाधिक संसाधनावर आपला हक्क कसा प्रस्थापित करायचा, आपल्या विकासाची किंमत दुसऱ्यांवर ढकलायची असाच प्रयत्न चालु आहे.

1980 च्या दशकात जागतीक स्तरावर पर्यावरणा संबंधी काळजी जागतीक पातळीवर व्यक्त होण्यास सुरुवात झाली. इतर बाबतीत मतभेद असले तरीही पृथ्वी एकच आहे. त्यावर होणाऱ्या परिणामांना समाज जीवन जगण्याचा मानवाला व मानवजातीला समोर जावं लागणार आहे हे लक्षात घेतले जाऊ लागले.

आपणच थांबू या पर्यावरणाचा न्हास

1. आवश्यकता नसतांना संगणक बंद ठेवा.
2. पाणि गरम करण्यासाठी गीझर हीटरचा वापर टाळा
3. पवन चक्क्यांना अधिक प्राधान्य दया.
4. जास्त प्रदूषण न करणाऱ्या गाडीचा वापर करावा.
5. कमी अंतर असल्यास गाडी ऐवजी पायीच चालावे किंवा चालण्याला प्राधान्य दयावे.
6. घराची रचना नैसर्गिक हवा प्रकाशपूर्ण असावी.
7. लॉन किंवा बागांसाठी टिंब सिंचनचा वापर करा.
8. आपल्या घरातील कचऱ्याचे नियोजन करुन त्याचा निर्मुलन करावे.

पर्यावरणाचे महत्व व मानवीकार्य

सद्यस्थितीत मानवाचा निसर्गातील हस्तक्षेप वाढलेला आहे. सिमेंट, कांक्रीट च्या वाढत्या प्रमाणामुळे जंगल, वसुंधरेच सौंदर्य नष्ट होत आहे. याच कारणामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. यासाठी पर्यावरणाचे संतुलन बिघडू न देता त्याचे जतन करणे हे मानवाचे प्रथम कर्तव्य आहे. जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण, मृदाप्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण हे सर्व त्याचाच परिणाम

आहे. पर्यावरण आणि समाज यांचा परस्पर संबंध निसर्गाच्या तत्वावर अवलंबून आहे. नैसर्गिक उत्क्रांतीसोबत मानवी समाजाची उत्क्रांती होत असते परंतु मानव निसर्गाच्या नियमांचे उलंघन करीत आहे. त्यामुळे मानवावर त्यांचा प्रभाव घातक आहे याची जाणीव प्रत्येक मनुष्याला झाली पाहिजे म्हणूनच पर्यावरणाचे प्रदुषण आपल्याला थंबवायचे आहे. पर्यावरणाचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी आपली आहे. त्याचे जतन करणे आपलेच कर्तव्य आहे.

पर्यावरणाचे रक्षण हि केवळ शासनाची जबाबदारी नाही तर समाजातील सर्वच घटकांनी त्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत. आपल्या भावी पीढीच्या भवितव्यासाठी ते फार आवश्यक आहे.

‘हर प्राणी की यही पूकार
हराभरा हो ये संसार।
हर प्राणीका ये अधिकार
हवादार हो ये संसार।
ग्लोबल वॉर्मिंग मे करो सुधार

दे दो मानव को ये उपहार।

यासाठीच.....

‘चलो लगाए एक वृक्ष, बचे ताल-तडाग

चाहे जीतनी तब यहाँ, नभसे बरसे आग।।

धरती को मिले, चुनरी धानी माथ

वृक्ष धरा के आभुषण, मानव अब तो जाग’।।

संदर्भ सूची :-

1. साप्ताहिक सकाळ (जुन 2015)
 2. भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या. रा. ज. लोटे – पिंपळापूरे प्रकाशन)
 3. अर्थविश्व, एप्रिल – जुन 2015, (आयॉक घडामोडीचे त्रैमासिक)
 4. समाज प्रबोधन पत्रिका (ऑक्टोबर डिसेंबर 2006)
 5. लोकराज्य (जुन 2008)
 6. भारतीय सामाजिक समस्या, डॉ. तोष्णीवाल, प्रा. बुटे (विश्व पब्लिशर्स)
-

उच्च शिक्षणाची दुरावस्था व घसरलेला दर्जा एक शैक्षणिक समस्या

प्रा. अनिल रा. गावंडे, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, डॉ. पंजाबराव देशमुख कला व वाणिज्य (सायंम) महा. नागपूर.

शिक्षण ही कोणत्याही देशाच्या प्रक्रियेमध्ये महत्वाचा घटक आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य ह्या मानवी समाजाच्या जशा मुलभूत गरजा आहे. तशीच शिक्षण ही सुध्दा मानवी समाजाची मुलभूत व अती आवश्यक अशी गरज झालेली आहे. आधुनिक काळात तर शिक्षणाशिवाय विचारच करता येत नाही. शिक्षणाद्वारेच मानवाचा सर्वांगीण विकास घडून येतो. शिक्षणाद्वारेच अज्ञानरुपी अंधकार नाहीसा करून ज्ञानरुपी प्रकाशाकडे जाता येते. शिक्षणामुळे माणूस घडतो. शिक्षणामुळे मानवात नैतिकता निर्माण होते. चांगले काय वाईट काय? हयाची चांगली समज शिक्षणामुळे व्यक्तीला मिळते. व्यक्तीला समाजामध्ये स्थान व दर्जा शिक्षणामुळेच प्राप्त होतो. शिक्षणामुळे समाजाचे संतुलन टिकून राहते देशाचा विकास हा भावी पिढीवर अवलंबून आहे. जर देशाची भावी पिढीच जर उच्च शिक्षणापासून वंचित राहत असेल तर देशाचा विकास कसा घडून येईल? पण सद्यस्थितीत उच्च शिक्षणाची जी वाताहात झालेली आहे. उच्च शिक्षणाचा जो दर्जा घसरत चाललेला आहे, शिक्षणाला जे बाजारीकरणाचे स्वरूप आलेले आहे त्यापासून अनेक तरुण पिढी उच्च शिक्षणापासून वंचित राहत असल्याचे दिसून येते. व हया सर्व परिस्थितीला शासनाची शिक्षणाकडे पाहण्याची उदासीन प्रवृत्ती व प्रभावी अंमलबजावणी कारणीभूत असल्याचे दिसून येते.

शिष्यवृत्तीचा घोळ : भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शिक्षणाचा स्तर उंचावण्यासाठी शासनाने अनेक शैक्षणिक धोरणाचा अवलंब केला. लाखो, करोडो रुपये खर्च केले पण तरीही शिक्षणाची गंगा शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचविण्यात शासनाला अद्यापपावेतो यश आलेले नाही. शासनाने गरीब व दुर्बल घटकांसाठी शिष्यवृत्ती दिली पण त्या शिष्यवृत्तीचा लाभ मात्र गरीब व दुर्बल घटकांतील मुलांना मिळत नसल्याचे दिसून येते अनेक शैक्षणिक संस्थामध्ये शिष्यवृत्तीचा घोळ दिसून येतो. अनेक संस्थामध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिष्यवृत्त्या संस्थानिकांच्या घशात गेल्या. पण शासन अशा संस्थावर कडक कारवाई करित नाही. तर त्यांना पाठिशी घालत आहे. कारण अनेक शैक्षणिक संस्था हया माजी आमदार,

खासदार, मंत्र्यांचा असल्यामुळे त्यांच्यावर कारवाई करायला शासनाचे धाडस होत नाही. प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे व शासन त्याकडे कानाडोळा करित असल्यामुळे संस्थानिकांचे चांगले फावते.

उच्च शिक्षण हे फक्त शहरी भागापूरतेच मर्यादीत झालेले आहे. अजुनही ग्रामीण व आदिवासी व दुर्गम भागामध्ये उच्च शिक्षण पोहचलेले नाही अनेक विद्यार्थ्यांना खेडयातून, डोंगराळ व दुर्गम भागातून उच्च शिक्षणासाठी शहरात यावे लागते. ही फार मोठी समस्या बनलेली आहे.

शिक्षण संस्थामध्ये असलेला भ्रष्टाचार व वशिलेबाजी : पूर्वीच्या काळात शिक्षण सर्वांना घेता यावे यासाठी महात्मा फुले, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. पंजाबराव उर्फ उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख, गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज इत्यादी महापुरुषांनी व समाजसुधारकांनी आपले संपूर्ण आयुष्य शेवटच्या श्वासापर्यंत खर्ची घातले. शिक्षणासाठी अहोरात्र झटले. पण हया थोर महापुरुषांच्या नावाने मात्र शिक्षणाचा खेळखंडोबा सुरु झालेला आहे. अनेक संस्थानिकांनी हया महापुरुषांच्या नावाने आपली दुकाने थाटलेली आहे. शिक्षणाच्या नावावर सर्वत्र सर्रास लूट सुरु आहे पैसा कमविणे हेच त्यांचे मुख्य साधन बनलेले आहे. स्वतःला शिक्षणमहर्षि म्हणविणारे आता शिक्षणसम्राट झालेले आहे. लाखो रुपये डोनेशनच्या नावाखाली घेऊन महाविद्यालयामध्ये प्रवेश दिला जात आहे. गरीब पण होतकरु गुणवत्तापूर्ण विद्यार्थ्यांना मात्र प्रवेश नाकारला जातो. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेण्यापासून वंचित असल्याचे दिसून येते.

तसेच महाविद्यालयामध्ये प्राध्यापकाची नियुक्ती करतांना सुध्दा लाखो रुपये घेऊन नियुक्त्या केल्या जातात. त्यामुळे अनेकांना उच्च शिक्षण घेऊन त्यांच्यात न्युनगंड निर्माण होतो. अनेक प्राध्यापक महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांना योग्यप्रकारे अध्यापनाचे कार्य करतांना दिसून येत नाही. की प्राध्यापक खाजगी शिकवण्या घेऊन पैसा कमविण्याच्या मार्गे

लागलेले आहे. पण ज्यांच्या जवळ खाजगी शिकवण्या लावण्यासाठी पैसा नसतो. त्यांना मात्र अध्ययनापासून दूर जावे लागत आहे. शिक्षणावरचा त्यांचा विश्वास उडत चाललेला आहे. शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रालासुद्धा भ्रष्टाचाराच्या किडीने पोखरून टाकलेले आहे. शिक्षणातसुद्धा राजकारणाचा शिरकाव झालेला आहे. व हा फार मोठा चिंतेचा विषय आहे. वेळीच जर यावर आळा घातला गेला नाहीतर हीच भावी पिढी हातात बंदूक घेतल्याशिवाय राहणार नाही. एकंदरीत ह्या सर्व गोष्टींचा सारासार विचार शासनाने करावा. एवढीच अपेक्षा शासनाकडून आहे.

संशोधनाचा घसरत चाललेला दर्जा, चिंतेचा विषय : एकीकडे शासन संशोधनाचा दर्जा उंचवावा यासाठी लाखो रुपये खर्च करीत आहे. पण उच्च दर्जाचे संशोधन खरोखरच होत आहे काय? ह्याकडे मात्र लक्ष द्यायला शासनाकडे वेळच नाही ! त्मेमंतबी म्हणजे पून्हा पून्हा शोध घेणे होय. नविन तत्त्वे किंवा तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्त्वे किंवा तथ्यांच्या परीक्षणासाठी केलेला चिकीत्सक व पध्दतशीर अभ्यास म्हणजे संशोधन होय. संशोधन हे नविन ज्ञानाचे संपादन करणे तसेच जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करण्यासाठी केले जाते. संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया असून या प्रक्रियेद्वारे ज्ञान मिळविले जाते. संशोधनाचा दर्जा टिकून राहावा ह्यासाठी यु.जी.सी. व केंद्रिय मनुष्यबळ विकास मंत्रालय नवनविन शैक्षणिक धोरणे संशोधनाच्या बाबतीत आणतांना दिसून येतात. पण प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मात्र होतांना दिसून येत नाही. सहाय्या वेतन आयोगामध्ये यु.जी.सी. ने सर्व प्राध्यापकांना आचार्य पदवी प्राप्त करणे अनिवार्य केल्यामुळे व त्याचा प्रत्यक्ष संबंध प्राध्यापकाच्या वेतनवाढीशी जोडल्यामुळे अनेक प्राध्यापक इच्छा नसतांनासुद्धा संशोधनाचे कार्य करतांना दिसून येतात. मुळात आडातच नाही तर पोहऱ्यात कुठून येणार? याचा विचार व्हायला हवा. संशोधन करण्यासाठी नुसती प्रलोभने देऊन चालत नाही. उलट प्रलोभने देऊन संशोधनाचा दर्जा अधिक खालावत जातो. मुळात संशोधन करण्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्ती असावी लागते, जिज्ञासा असावी लागते, चिकीत्सक दृष्टीकोन असावा लागतो, प्रामाणिकपणा असावा लागतो, आवड असावी लागते.

ज्या व्यक्तीची संशोधन करण्याची इच्छाशक्ती प्रबळ असते, मनामध्ये संशोधन करण्याची आवड

असते. जिज्ञासा असते चिकाटी असते तीच व्यक्ती संशोधनाचे कार्य प्रामाणिकपणे करीत असते. त्या व्यक्तीला प्रलोभनाची गरज वाटत नाही. उलट स्वतःजवळचा पैसा खर्च करून सतत काहीतरी नवनवीन ज्ञान संपादन करण्याचा प्रामाणिकपणे प्रयत्न करीत असतो. पण आजच्या परिस्थितीत जणु आचार्य पदवी मिळविण्यासाठी स्पर्धा चाललेली आहे. उठसुठ जो येतो तो आचार्य पदवी मिळविण्याच्या मागे लागलेला आहे. आज आचार्य पदवीचा महापूर आलेला आहे व त्यामुळे आज संशोधनाचा जो दर्जा घसरत चाललेला आहे. त्याविषयी मात्र कोणीही बोलतांना दिसून येत नाही व फार मोठा चिंतेचा विषय आहे.

संशोधन हे मानवी समाजाच्या विकासासाठी असते. उपयोगासाठी असते. पण आजचे संशोधन हे फक्त वैयक्तिक लाभासाठी होतांना दिसून येतात. दर्जाहीन संशोधनाचा समाजाला काहीही उपयोग नसतो. ह्याचा विचार कुठेतरी व्हायला हवा. ज्याचे संशोधन उत्कृष्ट दर्जाचे व समाजाच्या हिताचे असतील अशाच संशोधनाला मान्यता द्यावी. जेणेकरून संशोधनाचा दर्जा टिकून राहील. ह्यासाठी शासनाने व यु.जी.सी. ने संशोधनाच्या बाबतीत जागरुक राहून त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करून उच्च दर्जाचे संशोधन होत आहे किंवा नाही ह्याकडे जातीने लक्ष द्यावे. व संशोधनाचा दर्जा उंचवावा. त्यासाठी कठोर पावले उचलावी लागली तरी चालतील पण उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत तरी शासनाने आशावादी दृष्टीकोन दाखवावा व देशाच्या विकासात व प्रगतीस हातभार लावावा.

उच्च शिक्षणासंबंधी शासनाने व यु. जी. सी. ने करावयाच्या उपाययोजना व अंमलबजावणी –

1. सर्वांना उच्च शिक्षण घेता यावे यासाठी सोय करणे.
2. शिक्षण संस्थामध्ये वाढलेल्या भरमसाठ फी कमी करणे.
3. शिक्षणसंस्था चालकांवर नियंत्रण ठेवणे.
4. प्राध्यापक नियुक्तीचे अधिकार केंद्रिय निवड मंडळाकडे द्यावे त्यासाठी नियुक्ती संदर्भात सर्वांची सामाईक परीक्षा घेण्यात यावी.
5. शिक्षणाला प्राप्त झालेले बाजारीकरणाचे स्वरूप तात्काळ थांबविणे.
6. व्यवसायभिमुख शिक्षणावर भर देणे.

7. संशोधनाचा दर्जा टिकून राहावा ह्यासाठी कठोर नियम तयार करणे व त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे.
8. महाविद्यालयामध्ये मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे.
9. प्राध्यापक नियमीत वर्ग घेतात किंवा नाही ह्यासाठी सर्व महाविद्यालयांमध्ये C.C.T.V. कॅमेरे प्रत्येक वर्गात बसविणे.
10. शिष्यवृत्तीचे वाटप योग्यप्रकारे होतो किंवा नाही ह्यासाठी लक्ष देणे.
11. विद्यार्थ्यांना वक्तृत्व स्पर्धा, चर्चासत्र, कार्यशाळा इत्यादी कार्यक्रमांमध्ये भाग घेण्यास प्रोत्साहित करणे व त्यासंबंधी परीपत्रक काढून त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होते किंवा नाही ह्याकडे लक्ष देणे.
12. विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम निर्माण व्हावे यासाठी प्रत्येक महाविद्यालयामध्ये राष्ट्रीयगीत म्हणणे बंधनकारक करणे.

निष्कर्ष :- अशाप्रकारे आज उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत जी वाताहात झालेली आहे जो दर्जा घसरून चाललेला आहे. ती फार मोठी शैक्षणिक समस्या बनलेली आहे. अनेक तरुण उच्च शिक्षणापासून वंचित आहे. ज्यांनी पदव्या मिळविल्या त्यांच्या नोकरीचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. संशोधनाचा दर्जा दिवसेंदिवस घसरत चाललेला आहे अनेक तरुणांना पैशाअभावी नोकरी मिळत नाही. पैसा व वशिलेबाजीला महत्व प्राप्त झालेले आहे. शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात

राजकारणाचा शिरकाव झालेला आहे. शिक्षणावरचा विश्वासच उडत चाललेला आहे. व हा फार मोठा चिंतेचा विषय निर्माण झालेला आहे. वेळीच शासनाने ह्या सर्व समस्यांवर उपाय योजना करून उच्च शिक्षणाचा दर्जा उंचवावा. तरच देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास घडून येईल.

संदर्भ :-

1. अतुल कोठारी – उच्च शिक्षा की दशा व दिशा, जी ब्लॉग नारायणा विहार नई दिल्ली, विकीपीडिया, एनक्लोपीडिया
2. हरीराम जसरा – आधुनिक भारत मे शैक्षणिक चिंतन, परमेश्वरी प्रकाशन बी 109 प्रित विहार दिल्ली., 2009
3. चंद्रकुमार डांगे – शिक्षणशास्त्र, चिरंजीव ग्रंथ प्रकाशन पूणे, 1963
4. डॉ. प्रदिप आगलावे – सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2007
5. एन. जी. पवार – भारतीय शिक्षणातील आधुनिक विचारप्रवाह, नुतन प्रकाशन पूणे, 1995
6. S. P. Choube - Problems of Indian Education, Vinod Pustak Mandir, Agra, 1970.
7. जी. व्ही अकोलकर – नव्या महाराष्ट्रातील शिक्षण, व्हिनस प्रकाशन पूणे.

शहरीकरण व टाकाऊ कच-याची समस्या : विशेष संदर्भ नागपूर विभाग

प्रा. जयंतकुमार एम. मस्के, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

मानवनिर्मित कारवायांमुळे पर्यावरणात प्रचंड बदल झाले आहेत. जेव्हा तात्पुरत्या आर्थिक लाभासाठी मानवजातीचे हित लक्षात न घेता पर्यावरणावर दुरगामी परिणाम घडवून आणणा-या कृती केल्या जातात तेव्हा प्रदूषणाची निर्मिती होते. मानवी कृत्यामुळे वेगवेगळे प्रदूषके निर्माण होऊन ते पर्यावरणात सोडले जात आहेत आणि या प्रदूषकांमुळेच पर्यावरण प्रदूषण होत आहे. प्रदूषक हे वायूरूप, घनरूप व द्रवरूप अशा वेगवेगळ्या अवस्थामध्ये असतात. प्रदूषक यांचा पर्यावरणात होणारा शिरकाव अत्यंत घातक व विषारी असल्याने त्याचे विविध जीवघेणे परिणाम जाणवू लागले आहेत. मराठी विश्वकोषमध्ये पर्यावरण प्रदूषणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

सध्याच्या अफाट लोकसंख्यावाढीमुळे व औद्योगिकरणामुळे पृथ्वीच्या पर्यावरणातील नेहमीच्या घटकांव्यतिरिक्त इतर अपायकारक घटक मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणात शिरतात. त्यामुळे पर्यावरणाच्या विविध घटकांतील संतुलन बिघडते व पृथ्वीवरील वनस्पती व प्राणी यांच्या जीवनाच्या सातत्याला धोका निर्माण होतो. अशा क्रिया-प्रक्रियांमुळे पर्यावरण प्रदूषण उद्भवते.¹ शहरीकरणामुळे निर्माण होणा-या समस्येमध्ये सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे प्रदूषण होय. शहरी भागाचा विचार करता येथील वाढती लोकसंख्या तसेच घराची कमतरता, दाटवस्ती, वाहनाची वाढती संख्या, उद्याने, खेळाचे मैदाने, मोकळ्या जागा यांची कमतरता यामुळे प्रदूषणात सातत्याने वाढ होत आहे. प्रदूषणामुळे नागरी भागातील मानवी जीवनाचे अस्तित्त्व धोक्यात येऊ लागले आहे. नागरी भागात प्रामुख्याने हवा, जल, जमिन, ध्वनी व कचरा यांचे प्रदूषण आढळते.

वाढत्या शहरीकरणामुळे कच-याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे कचरा प्रदूषणाचे प्रमाणही वाढत आहे. आज जगातील बहुतेक शहरांमध्ये कच-याची योग्य विल्हेवाट लावली जात नाही. नगरपालिका किंवा महानगरपालिका स्वच्छतेच्या कामात पु-या पडत नाहीत. नियमित रस्ते झाडणे, कचरा उचलणे, तो नुसता ठराविक जागेवर आणून न टाकता नष्ट करणे म्हणून भारतातील शहरे अस्वच्छतेकरीता कुप्रसिद्ध आहेत.² घरातून टाकून

दिलेले पदार्थ व कारखान्यातून टाकून दिलेले पदार्थ यांचा कच-यामध्ये प्रामुख्याने समावेश होतो. हा कचरा कुजल्यामुळे दुर्गंधी निर्माण होते. त्यामुळे प्रदूषण वाढून शहरामध्ये गॅस्ट्रो, साथीचे रोग, कॉलरा, कावीळ असे रोग वाढून प्राणहानी होते.

शहरातील कचरा प्रमुख चार क्षेत्रांमध्ये निर्माण केला जातो.

1. घरगुती क्षेत्र : स्वयंपाक घरातील घाण, पेपर, प्लॉस्टिक, धातू, ग्लास, लेदर, राख यांचा समावेश या क्षेत्रात होतो.

2. उद्योग व व्यापार क्षेत्र : पॅकींग डब्बे, पेपर, प्लॉस्टिक, बाजारातील टाकाऊ वस्तु, नासका भाजीपाला, मांस इत्यादी.

3. दवाखाने : वैद्यकीय महाविद्यालये व दवाखाने यामधून टाकाऊ बाटल्या, मुदत संपलेले औषधे, रासायनिक प्रक्रियायुक्त औषधे, रोग्यावर उपचार करून वाया गेलेली साधने बाहेर टाकली जातात.

4. सामान्य ठिकाणे : बाजारपेठा, बस स्टॅण्ड, रेल्वे स्टेशन, चौक, सिनेमागृहे, विविध कार्यालये अशा सार्वजनिक ठिकाणी लोक कचरा जास्त करतात.

1989 साली National Institute of Urban Affairs यांनी भारतातील अनेक शहरातील अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते, एकूण निर्मित कच-यापैकी 72 टक्के कचरा गोळा केला जातो. तर 28 टक्के कचरा शहरात घाण निर्माण करतो. या नियमानुसार विचार करता नागपूर शहरात दररोज 800 टन म्हणजे 8,00,000 किलो कचरा गोळा केला जातो. म्हणजे या ठिकाणी गोळा केला जाणारा कचरा 72 टक्के म्हणजे 8,00,000 किलो आहे. म्हणून 72 टक्क्यासाठी 8,00,000 किलो तर 100 टक्क्यासाठी किती ? यावरून नागपूर शहरात दररोज निर्माण होणारा कचरा 11,11,111 किलो आहे. याचा अर्थ शहरात दररोज शिल्लक राहणारा कचरा 28 टक्के म्हणजे 3,11,111 किलो आहे. शहरात शिल्लक राहणा-या कच-यामुळे प्रदूषणात वाढ होते. महाराष्ट्रात गेल्या पन्नास वर्षात विविध प्रकारच्या प्रदूषणामध्ये भर पडत असतांनाच औद्योगिक कचरा, प्लॉस्टिक, दवाखान्यातून निर्माण होणारा कचरा, विविध खाणीतील खनिजे, वाहतूक

करीत असतांना निर्माण होणारा कचरा, ई-कचरा यासारख्या अनेक बाबी प्रदूषणाची तीव्रता वाढविण्यासाठी कारणीभूत ठरतात.³ नागपूर विभागातील प्रत्येक शहरात दररोज जमा होणा-या कच-याचे विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

तक्त्यामध्ये नागपूर विभागातील स्थानिक नागरी शासन संस्था तर्फे शहरामध्ये दररोज गोळा केल्या जाणा-या कच-यांचा विचार करण्यात आला आहे. नागपूर शहरात महानगरपालिका कार्यरत असून या शहरात दररोज 800 टन कचरा महानगरपालिकेतर्फे गोळा केला जातो. चंद्रपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी दररोज अनुक्रमे 120, 45, 22, 40 व 13 टन कचरा गोळा केला जातो. यामध्ये चंद्रपूर शहरात महानगरपालिका, गोंदिया व वर्धा शहरात 'अ' दर्जाची नगरपालिका, भंडारा व गडचिरोली शहरात अनुक्रमे 'ब' व 'क' दर्जाची नगरपालिका कार्यरत आहे. 'क' दर्जाची नगरपालिका असणा-या शहरात दररोज गोळा होणा-या कच-याचे प्रमाण जवळपास 10 टन किंवा त्यापेक्षा कमी आहे. थोडक्यात नागपूर विभागातील विभिन्न शहरात स्थानिक नागरी संस्थातर्फे गोळा होणा-या कच-याच्या प्रमाणात भिन्नता आहे. यावरून अधिक लोकसंख्येच्या मोठ्या शहरात दररोज जमा होणा-या कच-याचे प्रमाण अधिक असते तर लहान आकाराच्या शहरात दररोज जमा होणा-या कच-याचे प्रमाण कमी असते. त्यामुळे अधिक कचरा जमा होणा-या मोठ्या शहरात प्रदूषणाचे प्रमाणही लहान शहराच्या तुलनेत अधिक असते. नागपूर, चंद्रपूर

शहरात दररोज गोळा होणा-या कच-याचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे या शहरात इतर लहान शहराच्या तुलनेत प्रदूषणाचे प्रमाणही अधिक आहे असे म्हणता येते.

वाढत्या शहरीकरणामुळे पर्यावरण प्रदूषणाच्या ज्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यात कच-याचे एकत्रीकरण व त्याची विल्हेवाट ही एक मोठी खर्चाची तसेच पर्यावरणाच्या दृष्टीने फार महत्वाची समस्या बनली आहे. कच-यामुळे जमिनीचे प्रदूषण तर होतेच शिवाय कच-याची विल्हेवाट पाण्यात लावल्यास पाण्याचे व कचरा जाळल्यास हवेचे प्रदूषण होते. त्यासाठी कच-यावर प्रक्रिया करून त्यातील पुनर्वापरास योग्य घटक वेगळे करणे, उर्वरित कच-याचा नाश करण्यासाठी कच-याचे व्यवस्थापन करणे या सा-या प्रक्रियेचा मेळ घालण्याची गरज आहे. नागपूर विभागात कच-याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी काही शहरात शास्त्रीय जमिन भराव पद्धती (Land Filling) खोलगट जमिनीवर कचरा व मातीचे थर टाकून रोलींग करणे (Dumping) या पद्धतीचा उपयोग करण्यात येतो. या पद्धतीचे काही फायदे-तोटे आहेत. या पद्धतीमुळे जमिनीचे होणारे प्रदूषण रोखता येत नाही. तसेच नागपूर विभागातील काही शहरात कच-याद्वारे काही प्रमाणात सेंद्रिय खत निर्मिती (Composting) तर फार कमी शहरात मिथेन वायुची निर्मिती (Bio-Methanation) केली जाते आहे. यामध्ये विभागातील फक्त काटोल व कळमेश्वर या शहरात मिथेन वायुची निर्मिती केली जाते.

तक्ता

नागपूर विभागातील भाहरात गोळा करण्यात आलेला कचरा व त्यावरील प्रक्रियाची सुविधा

अ. क्र.	नागरी स्थानिक शासन संस्थेचे नांव	वर्गीकरण	प्रती दिवशी जमा होणारा कचरा (MSW Qty./Day)	कच-यावरील प्रक्रिया (MSW Processing Facility)
1	नागपूर	Corp.	800	Composting RDF
2	कामठी	B	7.5	Dumping
3	रामटेक	C	7.0	Dumping
4	काटोल	C	10.0	Bio Methanation
5	सावनेर	C	6.0	Dumping
6	खापा	C	4.2	Party Composting
7	नरखेड	C	7.0	Land Filling
8	कळमेश्वर	C	6.0	Bio Methanation

9	मोवाड	C	2.0	Land Filling
10	मोहपा	C	1.5	Land Filling
11	वर्धा	A	45.0	composting & Dumping
12	पुलगाव	C	6.0	composting & Dumping
13	देवळी	C	5.0	composting & Dumping
14	सिंदी	C	2.0	composting & Dumping
15	आर्वी	B	4.5	-
16	उमरेड	B	12.0	composting & Dumping
17	भंडारा	B	22.0	Land Fill
18	तुमसर	B	8.0	Party Composting
19	पवनी	C	1.5	Party Composting
20	गोंदिया	A	40.0	Party Composting
21	तिरोडा	C	8.5	Party Composting
22	हिंगणघाट	B	18.0	composting & Dumping
23	चंद्रपूर	Corp.	120.0	Dumping
24	बल्लारपूर	B	30.0	Dumping
25	राजुरा	C	5.0	Vermi Composting & Land Filling
26	मूल	C	6.0	Dumping
27	ब्रम्हपूरी	C	9.0	Dumping
28	भद्रावती	B	15.0	composting & Dumping
29	वरोरा	B	11.0	Vermi Composting
30	गडचिरोली	C	13.0	Party Composting
31	वडसा	C	11.0	Party Composting
Source: Annual Report on Implementation of MSW (Management & Holding) Rules 2000 for the State of Maharashtra, 2011-12. Maharashtra Pollution Control Board, Mumbai. (mpcb.gov.in) ⁴				

निष्कर्ष : टाकाऊ कच-याची समस्या सोडविण्याकरीता स्वतः नागरीकांनी कच-यापासून आपल्या गच्चीवर बाग फुलवावी जेणेकरून कचरा बाहेर टाकण्याचा प्रश्न निर्माण होणार नाही. किंवा स्थानिक नागरी शासन संस्थेने स्वतः कचरा गोळा करून शहराच्या बाहेर जमीन विकत घेऊन फळबाग तयार करावी. त्यामुळे स्थानिक नागरी प्रशासनाला (नगरपालिकेला किंवा महानगरपालिकेला) उत्पन्न मिळेल व कच-याची विल्हेवाट लागेल किंवा या कच-यापासून स्थानिक नागरी प्रशासनाने विद्युत निर्माण करावी व शहराला वीजपुरवठा करावा. शासनाने प्रत्येक शहरात स्वच्छता पथके नेमावेत. शहर स्वच्छ नसेल तर मुख्याधिकारी व नगराध्यक्ष यांच्यावर दंडात्मक कार्यवाही करावी. जे लोक रस्त्यावर घाण,

कचरा टाकतील, गरजेपेक्षा जास्त पाणी वाया घालतील अशा नागरीकांना त्याच्या राहत्या घरासभोवतालचा परिसर स्वच्छ ठेवण्याचे व वृक्षारोपनाचे महत्त्व समजावून सांगावे.

शहरीकरणबरोबर जो पर्यावरणाचा -हास होत आहे. तो थांबविणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. पर्यावरण संवर्धन व संरक्षण यादृष्टीने शासकीय व सामाजिक पातळीवर काही प्रयत्नही होत आहेत. मात्र यामध्ये आणखी मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची आवश्यकता आहे. नागपूर विभागातील शहरात जलद गतीने लोकसंख्या वाढत आहे. सध्या नागपूर विभागामध्ये सर्व शहरांमध्ये मिळून 42.14 टक्के लोकसंख्या राहत आहे. यासाठी जर ग्रामीण भागातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या तर शहराकडे जाणारा

लोकसंख्येचा ओघ कमी होईल व शहरातील साधनसंपत्तीवरील ताण कमी होईल शिवाय प्रदूषणावर नियंत्रण येईल.

संदर्भ:-

1. 'मराठी विश्वकोष', खंड 10, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्माती मंडळ, सन 1980, P – 378
2. पंडित बापट सुरेखा (2004) : "भारताचा भौगोलिक अभ्यास", श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ, नागपूर, P – 201.

3. Maharashtra State Environmental Pollution Control Board, Mumbai, Annual Report, 2005-06.

4. Annual Report on Implementation of MSW (Management & Holding) Rules 2000 for the State of Maharashtra, 2011-12. Maharashtra Pollution Control Board, Mumbai. (mpcb.gov.in)

भारतीय राजकारण आणि अल्पसंख्याक समाज मुस्लीम, ख्रिश्चन व बौद्धांचे वास्तव

डॉ. राजेंद्र कांबळे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी महाविद्यालय, कळमेश्वर

गेल्या दोन दशकातील कालखंडात समाजातील दुर्बल, उपेक्षित विभागावरील द्वेषपूर्ण हल्ल्यांचे प्रमाण वाढले आणि आपल्या लोकशाही अधिकारांवर देखील हल्ले होत राहिल्याचा आपल्या सर्वांचा अनुभव आहे.

मुस्लीम, ख्रिश्चन – संघपरिवाराच्या दृष्टीने ऐंशीचे दशक हे मुस्लीम समाजाला 'लक्ष' करण्याचे दशक ठरले. संघपरिवारातील घटकांनी मोठया प्रमाणावर धर्मवादी हिंसाचार आणि विशेष करून मुस्लिमांचा संहार करण्याची अत्यंत कुटील व कौशल्यपूर्ण अशी योजना बनविली आणि राबविली. अशा दंगलीनंतर त्यामागील कारणे शोधण्यासाठी नेमलेल्या चौकशी आयोगांनी देखील संघपरिवाराच्या कारणीभूत सदस्य घटकावर ठपके ठेवले होते. अशा हिंसक दंगलीत बळी पडणा-यात सुमारे 65: मुस्लीम धर्मीय तर अन्य हिंदू समाजातील गरीब-उपेक्षित थर असल्याचेही उघड झाले आहे. प्रथम या वर्गाविरुद्ध द्वेषमूलक प्रचार करायचा, त्यांच्यावर हल्ले करण्यासाठी कारणे शोधायची, हल्ले करायचे आणि भयग्रस्त झालेल्या लोकांना त्यांच्या त्यांच्या वस्त्यात 'परत' पाठवायचे अशी साधारण ही कार्यपध्दती असते. द्वेषमूलक प्रचार करण्यासाठी विभिन्न प्रकारची मिथकें, गैरसमजुतीचा वारेमाप फायदा घेवून जनमानसावर कब्जा मिळविला जातो. लोक याद्वारे प्रभावित झाले की त्यांना पण वाटू लागते, फाळणीला मुस्लीम लोक जबाबदार आहेत, ते भारतापेक्षा पाकिस्तानाविषयी आस्था बाळगतात, मुस्लीम राजा-बादशहांनी हिंदूंची

देवळे उद्ध्वस्त केली (तलवारीच्या बळावर), त्यांनी हिंदूंचा छळ केला, ते अनेक लग्ने करतात आणि कुटूंब नियोजन करीत नाहीत.

1999-2001 या काळात भारतीय ख्रिश्चन धर्मीय समाज संघपरिवाराचे 'लक्ष्य' बनले होते. चर्चवर हल्ले, बायबलच्या प्रती जाळणे, मिशनरी मंडळींना धमक्या, नन्सवर अत्याचार हे प्रकार वाढले. ओरिसातील ग्रामीण-आदिवासी भागात महारोग्यांवर उपचार करण्यात रमलेल्या फादर स्टेन्स या मानवतेच्या पुजा-याची त्याच्या दोन कोवळ्या मुलांसहित जाळून हत्या करण्यात आली. अर्थात हे सर्व काही घडून येण्यापूर्वी ख्रिश्चनविरोधी प्रचारही करण्यात आला होता. ख्रिश्चन हा परकीय धर्म आहे. ख्रिश्चन धर्मगुरू इथे धर्मांतर घडवून आणण्यासाठी आले आहेत, उत्तर पूर्वेकडील भागात असंतोष वाढवण्यामागे तेच कारणीभूत आहेत, सारा भारत ख्रिस्तमय करून त्यांना पुन्हा येथे राज्य करायचे आहे. इत्यादी. असाच प्रचार भारतातील स्त्रीवर्गाविषयी पण करण्यात येतो. त्यांच्यावर अत्याचार वाढले ते याच काळात. प्रामुख्याने जिथे भाजपच्या 'राजवटी' होत्या अशा राज्यात स्त्रियांवरील अत्याचारांचे प्रमाण वाढले. भारतीय समाजव्यवस्थेत दलितांचे शोषण हे तर व्यवच्छेदक लक्षण आहे. तरी पण भाजपच्या कारकिर्दीत दलितांवरील अत्याचारात वाढझाल्याचे चित्र लक्ष्मणपूर-शकटबिघा हत्याकांड यासारख्या घटनांमागे रणवीर सेनेचा हात होता. या हिंसाचार

करणा-या संघटनेला उततरेकडील बडे जमीनदार आणि भाजपचे समर्थक खूप समर्थन देत असतात. याच काळात औद्योगिकक्षेत्रातील कामगारांवरदेखील (हक्कासाठी लढणा-या) हल्ले झाले आणि त्यांची संघटनशक्ती विफल करण्यात आली. दुसरे छोटे उद्योगधंदे वाढले आणि तेथील कष्टकरी कामगारांना वाईट अवस्थेत काम करावे लागले. मंडल अयोगानंतरच्या विस्तारलेल्या अस्थिरतेला तर रथयात्रेने अगदी यशस्वीपणे पार बाजूला सारले.

गेल्या चार-पाच दशकांत मुस्लीम धर्मियांविरुद्ध द्वेषभावना रुजविण्याचे पध्दतशीरपणे प्रयत्न करण्यात आले. त्यांच्यावर हल्ले करण्यासाठी जनमत मिळविण्यात आले. तोच प्रवास ख्रिश्चन धर्मियांच्या बाबतीत होत राहिला. त्यांची सगणकाची शाळा म्हणजे धर्मातराची केंद्रे असल्याचा प्रचार आजही अधूनमधून सुरू असतो. ही विचारप्रणाली मुख्यतः बौद्धिके घेऊन रुजविली जाते. त्या 'तयार' कार्यकर्त्यांनी मग 'जनते'समोर 'तेच विचार' घेऊन जायचे असते.

संघाचा राजकीय चेहरा असलेला भाजप काही काळ अन्य घटक पक्षांच्या मदतीने सत्तेवर राहिला. त्या भाजपच्या सत्ताकाळात सा-या समाजाचे धर्मवादीकरण जोमाने सुरू राहिले होते. समाजात धृवीकरणाच्या घटना मोठया प्रमाणावर घडल्या. गोध्रा दुर्घटनेपाठोपाठ पेटविण्यात आलेल्या दंगलीत प्रामुख्याने मुस्लिमांचे शिरकाण करण्यात आले. त्यात गुजरात शासनच कार्यरत होते आणि अशावेळी झालेल्या हिंसाचाराने कौर्याची परिसीमा गाठली होती. या हिंसाचाराने धर्मवादी राजकारणामध्ये गुणात्मक बदल घडल्याचे ध्यानात आणून दिले. गुजरात हत्याकांडाने आहे त्या परिस्थितीत एक गोष्ट केली. भारतातील बहुसंख्य लोकांना धर्मवादाचे राजकारण (अर्थात फॅसिझमचा भारतीय अवतार) कसे असते याचे दाहक दर्शन झाले. नरेंद्र मोदी गुजरातचे 15 वर्ष (मुख्यमंत्री) राहिले. 15 वर्षात एकाही मुस्लीमाला आमदार केले नाही.

असे हल्ले संघपरिवारातील विविध संघटना (भाजपा, विहिंप, बजरंग दल, हिंदू-मुन्नानी) घडवून आणतात. अशा संघटनांची बांधणी विविध प्रकारची उघीष्टे साधण्यासाठी केली जाते, झाली आहे. व्यापक हिंदुत्ववादी राजकारण (हिंदू राष्ट्रनिर्मिती) सातत्याने सबल करीत पुढे रेटण्यासाठी असे संघटन व्यवस्थापन

असले तरी एका संघटनेचा दुस-या संघटनेशी काही संबंध राहणार नाही अशी त्यांची रचना असते. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हा त्याच्या अग्रस्थानी असणारा प्रमुख नियंत्रक गट असून त्याद्वारे विविध संघटना-कार्यकर्त्यांची बौद्धिक, प्रशिक्षणवर्ग इत्यादी घेतले जातात. हे विविध गट, त्यांचे प्रमुख कार्यकर्ते हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचारप्रणालीशी निष्ठा बाळगणारे घटक असतात.

बौद्ध : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाला धर्मनिरपेक्ष, सर्वसमावेशक आणि सर्वव्यापक धोरणांची दिशा दिली. परंतू पंतप्रधान मोदी यांच्या सरकारने नेमकी विपरीत भूमिका स्वीकारली आहे. 26 जानेवारी 2015 ला प्रजासत्ताक दिनाच्या जाहीरातीत धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी शब्द गाळून टाकलेत. हे शब्द नसून देशाला एकसंघ व विकास करणारे प्रतीक आहेत. दिशादर्शक वचन आहेत. परंतू मोदी सरकारने डॉ. आंबेडकर आणि समकालीन नेत्यांनी अत्यंत दूरदर्शीपणे तयार केलेल्या भारताच्या मूळ विचार धारेवर हा आघात आहे, हे विसरू नका. महाराष्ट्र सरकारने आता केंद्राने इंग्लंडमधील बाबासाहेबांचे वास्तव्यास असणारे घर जरी महाराष्ट्र सरकारने घेण्याचा निर्णय जरी आम्हाला भुरड घालणारा वाटत असला तरी ती शासकीय संपत्ती झाली व त्यात तुमच्यापेक्षा ब्राम्हण मुलांना जास्त फायदा मिळणार आहे हे विसरू नका कारण विदेशात शिक्षण व नोकरीस जाणा-यामध्ये त्यांची संख्या फार मोठी आहे.

अडवाणीप्रणीत रथयात्रा काढून कमंडलचे राजकारण करणा-या भाजपाने बाबरी मस्जिद पाडण्यासाठी बौद्धांच्या दुःखाचा दिवस 6 डिसेंबरच का निवडला. प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयींनी पोखरण येथे मिसाईल परीक्षण यशस्वी केल्यानंतर 'आणि बुद्ध हसले' असे वाक्य उच्चारून अपमानात का केले? बुद्धाला युद्ध हवे होते काय? बुद्धाला विध्वंस हवा होता काय? याची उत्तरे कोण शोधणार?

भाजप सत्तेत असतांना अटल बिहारीचे सरकार असतांना 1996 ला 'संविधान समीक्षा' समिती गठीत करून संविधान बदलण्याची तयारी सुरू केली. संविधानाचे कलम 25 नुसार प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार असतांना भाजप प्रणीत राज्यात 'धर्मांतर विरोधी कायदे' का करण्यात आले?

भाजपने एप्रिल 2015 ला 'पाश्चजन्य' नावाचा डॉ. आंबेडकरांवर विशेष अंक प्रकाशित केला. त्यात डॉ. आंबेडकर 'जुतो के बीच बैठकर पढाई करते थे' असा अपमानित करणारा मजकूर छापून अपमानित केले (पाश्चजन्य पृष्ठ क्रं. 7) भाजपमध्ये काम करणा-या बौद्ध नेत्यांना कार्यकर्त्यांना डावलून दलित हिंदूनाच पक्ष तिकीट का देतो ? बौद्धांचा द्वेष का केला जातो.

केंद्रात भाजपा सरकार सत्तेवर आल्यानंतर 'घर वापसी' हा उपक्रम सुरू करून इतर धर्मियांना स्वतःच्या हिंदू धर्मात आणण्याचा सपाटा लावला. हिंदूची संख्या वाढवून 'हिंदूराष्ट्र' निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालवलेत मात्र दुस-या धर्मात जाणा-यावर बंदी घातली ?

आतापर्यंत एस.सी/एस.टी च्या विद्यार्थ्यांना रेल्वेच्या परीक्षा देतांना कोणतीही फी भरावी लागत नव्हती. परीक्षेच्या केंद्रावर जाण्यासाठी फीपास सुध्दा मिळायची आता भाजप सरकारने एस.सी/एस.टी समाजाला भाजपला मतदान केल्याबद्दल अनमोल भेट दिली. यापुढे रेल्वेचा फॉर्म भरतांना एस.सी/एस.टी विद्यार्थ्यांना फी भरावी लागणार आहे. आयआयटी मद्रास येथील दलित विद्यार्थ्यांचा सहभाग असलेली 'आंबेडकर पेरियार अभ्यास मंडळ' या संघटनेनी डॉ. आंबेडकरांना अपेक्षित राजकारण या विषयी डॉ. विवेकानंद गोपाल यांचे व्याख्यान ठेवले होते त्यामुळ केंद्रशासनाने या संघटनेवर बंदी घातली.

जेव्हा इंदू मीलच्या जागेचे भूमिपूजन 14 एप्रिल 2015 ला करायचे टाळून मोदी विदेशात दौ-यावर जातात. जपानच्या कोयासान या पवित्र बुद्ध संस्थेच्या 1200 व्या वर्धापनदिनी भारतीय संसदेत असलेल्या पुतळ्याप्रमाणेच पोझ असलेल्या या पुतळ्याची स्थापना

गुरुवार दि. 14 मे 2015 ला होणा-या समारंभास निमंत्रित असणारे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री या समारंभाकडे डोळेझाक करीत सर्व तयारी रद्द करीत अचानक पंतप्रधान मोदीसोबत चीनच्या दौ-यावर जातात. वाकायामाच्या पर्वतराजीतील कोकयासान या संस्थेला आंतरराष्ट्रीय कीर्ती लाभली असून अतिशय पवित्र मानल्या जाणा-या या संस्थेत उच्च शिक्षण दिले जाते. फडणवीस यानी या पुतळ्याचे अनावरण टाळून अनादरच दाखविला आहे. भाजपा-सेना युतीचे शासन असतांना मुंबईतील घाटकोपर येथील रमाबाई आंबेडकर नगरमधील दलितांवर गोळीबार झाला आणि त्यात असंख्य लोक मृत्यूमुखी पडले.

प्रधानमंत्री मोदी परराष्ट्र दौ-यावर गेल्यानंतर तेथील प्रधानमंत्र्यांना गीता भेट का देतात ? भाजप सत्तेवर आल्यानंतर नागपुरातील दस-याचा संघाचा कार्यक्रम दुरदर्शनवर येतो पण ऐतिहासिक कांतीचा कार्यक्रम 'धम्मचक्र प्रवर्तन दिन' दूरदर्शनवर आजपर्यंत का दाखविला गेला नाही.

संदर्भ :-

1. राम पुनीयानी, बुरख्या आडचे चेहरे, सुगावा प्रकाशन पुणे 2005
2. रा. ज. लोटे, भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या पिंपळापूरे प्रकाशन.
3. राजेंद्र कांबळे, डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातराचे परिणाम सुधीर प्रकाशन वर्धा. 2007.
4. पाश्चजन्य 2015 वार्षिक अंक
5. दै. लोकमत
6. दै. सकाळ
7. मासिक सोशल कॅडर

पाण्याचे स्वरूप आणि भारतातील पाण्याची समस्या

डॉ. संपदा कुल्लरवार, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज, नंदनवन, नागपूर.

सुर्यमालेतील पृथ्वी हा एक महत्त्वाचा घटक असून पृथ्वीचे वय सुमारे 460 कोटी वर्षांचे आहे. पृथ्वीवर पाणी असल्यामुळे सजीवांची उत्पत्ती या ग्रहावर आढळून येते. मानवी जीवनाचे व मानव समाजाचे अस्तित्त्व पाण्याशिवाय अशक्य आहे. मानवाने स्वतःला यथार्थ जीवन जगता यावे म्हणून काही नियम तयार केले व त्यातूनच प्रत्येक मानवाला जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. मानवाने बदलत्या काळानुसार पाण्याची नाते जोडले आहे. अन्न, हवा, पाणी हे तीन महत्त्वाचे घटक अत्यंत निकडीचे असून ते जगण्यास आवश्यक आहे. या घटकांचे संवर्धन केल्याशिवाय मानवाचे अस्तित्त्व टिकणे शक्य नाही.

पृथ्वीवर पाण्याचे एकूण प्रमाण किती याचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, पृथ्वीचा बराचसा पृष्ठभाग पाण्यानेच व्यापलेला आहे.¹ संपूर्ण पृथ्वी पावणेतीन ते तीन किलोमीटर जाडीच्या थराने झाकता येईल इतके पाणी पृथ्वीवर उपलब्ध आहे. पृथ्वीवर एकूण 140 कोटी घनमीटर इतके पाणी उपलब्ध आहे पण हे एवढे पाणी उपलब्ध असूनही त्याचा काहीच उपयोग नाही कारण बहुतांश पाणी समुद्रात असून ते खारट आहे. या खाऱ्या पाण्याचे प्रमाण 97.20 इतके आहे. उरलेले पाणी गोड आहे व त्याचे प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे.²

1) समुद्राचे खारट पाणी	97.20
2) हिमनद्या व बँ	02.01
3) भूपृष्ठात मुरलेले पाणी	00.09
4) जमिनीतील ओलावा	00.01
5) वनस्पतीतील पाणी	00.04
6) हवेतील वाफ	00.05
7) भूपृष्ठावरील गोड पाणी	00.60

एकूण	100.00
------	--------

वरील कमी पाण्यातूनच आपणाला आपल्या सर्व गरजा भागवाव्या लागतात. 2004 मध्ये स्टॉकहोम येथे झालेल्या जागतिक परिषदेत पाण्याची व्याख्या निश्चित करण्यात आली. त्याला थरीह हे नाव देण्यात आले. Water is related with sanitary and hygiene. थोडक्यात सांडपाणी (म्हणजे सांडपाण्याचे

व्यवस्थापन आणि आरोग्य). पाण्याचे आरोग्य व पाण्याची शुद्धता.³

आपल्याला मुख्यतः पावसापासून पाणी मिळते. बर्फ वितळल्यामुळे मिळणारे पाणी व हिमवर्षा, गारांचा पाऊस, दव व धुके यातून मिळणारे पाणी हा महाराष्ट्रापुरता विचार केल्यास फारच कमी म्हणजे नगण्य आहे.

पृथ्वीवरच्या पाण्याची वाफ होते. ती आकाशात उंच जाऊन तिचे ढग बनतात वान्याने ते वाहून नेले जातात. अनुकूल हवामान असेल तेव्हा पाऊस पडतो. हे पावसाचे पाणी झरे, ओढे, नाले, नदी इत्यादीमार्फत पुन्हा समुद्राला मिळते व पुन्हा समुद्राच्या पाण्याची वाफ होते. हे जलचक्र सुरुच राहते. महाराष्ट्रात सरासरी 800 तर भारतात 1100 मिमी पाऊस पडतो. राजस्थानच्या वाळवंटाचा अपवाद सोडल्यास 300-350 मिमी हा किमान पाऊस आहे. हा 300 मिमी पाऊस म्हणजे 3000 घन पाणी हे दुबार पिक घेण्यास उपयुक्त ठरू शकते. 100 मि.मि.पाऊस पडणारे इन्फ्रायल तर 2000 मि.मि.पाऊस पडणारे अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया यांना पावसाची दुर्मिळता जाणवत नाही. कारण त्यांनी पावसाचे नियोजन केलेले आहे. 150 ते 200 मि.मि. पाऊस पडणाऱ्या जोधपूर, बिकानेर भागातही पावसाचे नियोजन पक्के आहे. त्यांना पाण्यासाठी कधीही टँकर लागत नाही. मात्र सर्वात जास्त पाऊस पडणाऱ्या चेरापुंजीला उन्हाळ्यात कायम पाणी टंचाईला तोंड द्यावे लागते. याचाच अर्थ असा की, भरपूर पाऊस तर पाण्याची कमतरता जाणवणार नाही असे म्हणणे चूक आहे.⁴

भारतात फक्त पावसाळ्यात म्हणजे चार महिने पाऊस पडतो. त्यामुळेच ज्या दिवशी 250 मि.मि.पाऊस पडेल त्याला पावसाळी दिवस म्हणतात. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास कोकण वगळता पाऊस हा 30 ते 40 टक्के पडतो. हे 30 ते 40 दिवस म्हणजे पावसाळी दिवस असून या दिवसातही सतत 24 तास पाऊस पडत नाही. त्यामुळेच किती तास पाऊस पडला हे मोजण्याची पद्धती सुरु झाली.

वास्तविक भारतातील निम्मी धरणे ही महाराष्ट्रांत बांधलेली असूनही 10 टक्के पाणी देखील अडविता आले नाही. तर पेरणीसाठी असलेल्या जमिनीपैकी

केवळ 14 ते 16 जमिनीला पाणी देता येऊ शकते. या आकडेवारीत भूजल उपसून विहिरीमार्फत होणारे सिंचन सहभागी आहे. पुरेसे पाणी हवे असेल तर त्यासाठी सातत्याने नियोजन पद्धतीने कामे करावी लागतील व त्यासाठी पुन्हा उपलब्ध पाण्याचे गणित, ते अडविण्यासाठी टाईमटेबल व वापरण्याचे वेळापत्रक इत्यादी गोष्टी ठरवाव्या लागतील.

प्रत्येकाला पुरेसे पाणी मिळविण्यासाठी शासन प्रयत्न करते, धोरणे तयार करणे, पैसे खर्च करणे, योजना राबविणे, धरणे बांधणे, पाण्याच्या टाक्या तयार करणे, पाईपलाईन टाकणे, विहिरी खोदणे, बोअरवेल तयार करणे इ. पण हे सर्व करूनही गेल्या 60 वर्षांत पाण्याचा प्रश्न सुटलेला नाही. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीला 55 वर्षे होऊनही केवळ 5 पाणी जे पिण्यासाठी लागते तोही प्रश्न सुटू शकला नाही.

महाराष्ट्र शासनाच्या डिसेंबर 2007 च्या जननिधीबद्दलच्या राजपत्रात असे नमूद केलेले आहे की, शासन पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी दरवर्षी 600 कोटी रूपये खर्च करते. शिवाय व्यवसायकरातून जी रक्कम जमा होते त्यातले 200 कोटी रूपये रोजगार हमीच्या माध्यमातून पावसासाठी खर्च होतात. तरीही हा प्रश्न सुटलेला नाही.

महाराष्ट्रात नद्यांची मुख्य खोरे म्हणजे तापी, वैनगंगा, पैनागंगा, गोदावरी, कृष्णा, नर्मदा तसेच कोकणातल्या अनेक नद्या आहेत. या पाणी प्रश्नावर विचार करण्यासाठी शासनाने अनेक आयोग वेळोवेळी नेमले. सिंचन आयोगाची नेमणूक केली.⁵

स्टीफन हॉर्किंगच्या मते, "पाणी या पदार्थाचे माणसाने एवढा नाश करून पर्यावरणाचा विध्वंस केला आहे की मानवजात जीवंत ठेवायची असेल तर परग्रहावर जाऊन वस्ती करावी लागेल."⁶

भारतातील मान्सून पाऊस हा वर्षभरात 8660 तासांपैकी फक्त 100 तास बरसतो त्यामुळे हे पाणी साठवणे जलव्यवस्थापनात महत्त्वाचे आहे. हे पाणी खालीलप्रमाणे साठविल्या जाऊ शकते –

- 1) मोठी जलाशये व मोठी धरणे बांधून
- 2) छोटे तळे व छोटे तलाव बांधून
- 3) जमिनीत झिरपून व भूजल साठ्यांमध्ये साठवून

सुखमोगरी, राळेगावसिद्धी व अल्वर जिल्ह्यातील गावांनी हे सिद्ध केले आहे की, जलसंच हा केवळ पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यासाठी नाही तर

गावातील गरीबी दूर करण्यासाठी उपयुक्त आहे. याद्वारे रोजगार उपलब्ध होऊन लोकांचे होणारे स्थलांतर कमी होते. पाण्याच्या उपलब्धतेने शेती उत्पादन वाढते व ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट होते. सार्वजनिक जलसंचयाने गावता एकतेची भावना निर्माण होते व समाजधन तयार होते.⁷

एका अभ्यासाद्वारे असे लक्षात आले की, भारतात 400 दशलक्ष हेक्टर मीटर पाऊस पडतो व 20 दशलक्ष हेक्टर मीटर पाणी बाहेरून वाहत येते. या 420 दशलक्ष हेक्टर मीटरपैकी नद्यांमध्ये 180 तर 67 दशलक्ष हेक्टर पाणी भूजलाच्या रुपात आहे. 247 दशलक्ष हेक्टर मीटरपैकी 150 दशलक्ष हेक्टर पाणी समुद्रात व इतरत्र वाहून जाते. 173 दशलक्ष हेक्टर मीटर पाणी बाष्पीभवनावर व जमिनीच्या ओलाव्यामध्ये वाया जाते. गावामध्ये छोटे बंधारे बांधून व नद्यांचा पूर अडवून आपल्याकडे भरपूर पाणी उपलब्ध होऊ शकते.⁸

महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात कोहळी समाजाने 250 ते 300 वर्षांपूर्वी 4338 तलाव बांधलेले आहेत. हे तलाव म्हणजे सिंचन व विकासाचा उत्तम कणा होता. लोकांच्या घटत्या सहभागामुळे हे तलाव नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. या तलावातील पाणी आजही तांदुळ व उसाच्या पिकासाठी महत्त्वाची आहेत. 1961-62 साली हे पाणी 78 मागणीची पूर्तता करीत होते. तर आज हे पाणी फक्त 25 टक्के मागणीची पूर्णता करीत आहे. जागेच्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार कोहळी तलाव बांधायचे. हे छोटे तलाव व मोठे तलाव अशा दोन प्रकारचे होते. उन्हाळ्यात हे तलाव फारसे उपयोगी पडत नसत तरी देखील शेती व मत्स्यव्यवसायासाठी ते आजही उपयुक्त आहेत.

1950 साली एक्सिबिशन ऑफ प्रॉपर्टी राईट्स अॅक्ट (APRA) हा कायदा लागू झाला आणि तलावाचे हक्क जिल्हा परिषद व पाटबंधारे विभागकडे हस्तांतरित करण्यात आले. या सरकारी खात्याकडे तलावाची दुरुस्ती व व्यवस्था पाहण्याचे काम दिले पण त्यांच्याजवळ पुरेसे साधनसामुग्री नव्हती. पाणीरोधक क्षमता वाढावी व पाण्याचे वाटप सुधारावे यासाठी 1960 मध्ये शासनाने नवीन उपाययोजना अंमलात आणल्या. पण हे नवीन प्रकल्प लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करू शकले नाहीत. त्यामुळे लोकांची तलावाशी असलेली भावनिक जवळीक कमी झाली.⁹

भारतातील पाणी टंचाईबाबतच्या काही नोंदी:-

भारतात पाण्याचा प्रश्न हा भीषण असून पाणी टंचाईबाबत काही नोंदी केलेल्या आहेत.¹⁰

1) भारतात जगाच्या 16 लोकसंख्या आहे तर जगाच्या फक्त 20 टक्के जमीन आहे व फक्त 4 टक्के जलसंपत्ती आहे.

2) भारतातील गोड्या पाण्याची दरमाणसी वार्षिक उपलब्धता 1951 साली 5177 क्युबिक मिटर होती. ती 2001 मध्ये 1869 क्युबिक मिटर एवढी कमी झाली. 2025 मध्ये ती केवळ 1341 क्युबिक मिटर एवढीच असेल.

3) चेरापुंजी हे जगातील सर्वात जास्त पावसाचे ठिकाण असूनही तेथे पावसाळा सुरु होण्यापूर्वी पिण्याच्या पाण्याची टंचाई भासते.

4) देशातील 1/3 प्रदेश ज्यात महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, मध्यप्रदेश, राजस्थान, तामीळनाडू, आंध्रप्रदेश इत्यादी असून तेथे नेहमी दुष्काळ पडतो.

5) मध्यप्रदेशात पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाईमुळे अनेक दंगली झाल्या व त्यात अनेक लोक मारल्या गेले.

6) नागरी लोकसंख्येच्या 40 लोकसंख्या ही दारिद्रेषेखाली असल्याने त्यांना शुद्ध व पुरेसे पाणी मिळत नाही.

7) 2050 पर्यंत 50 पेक्षा अधिक लोक शहरात स्थलांतर करतील व त्यामुळे शहरात पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न अधिक गंभीर होईल.

वरील सर्व पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाईची कारणे म्हणजे पाण्याची वाढती मागणी, पाणी वाया जाणे, पाण्याचा उपसा, पाणी प्रदूषण, बदलते हवामान इत्यादी होय. यावर योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

8) शुद्ध पाण्याचा तुटवडा हा साऱ्या जगात हळुहळु उग्र स्वरूप धारण करीत असून गेल्या शतकातील युद्धे ही तेलासाठी झाली पण या शतकातील युद्धे ही पाण्यासाठी होतील असे भाकित तज्ज्ञमंडळी करू लागली आहेत.¹¹

पृथ्वीवरील पाण्याच्या साठ्यात बदल होत नसला तरी लोकसंख्या मात्र तीव्र गतीने वाढत आहे. दरवर्षी जगाच्या लोकसंख्येत 8 कोटी लोकांची भर

पडत असल्याने पाण्याची गरज दरवर्षी 64 अब्ज घनमिटर या गतीने वाढत आहे. आज जवळपास 80 देशांसमोर पाण्याचा प्रश्न आ वासून उभा आहे. देशांना योग्य प्रमाणात पाणी न मिळाल्यास त्या देशातील शेतकरी शेतकी उद्योग व लोकांचे आरोग्य धोक्यात येईल. बाष्पीभवन व दुष्काळ यामुळे अनेक देशांची स्थिती खालावत चालली आहे व यात भारताचा अग्रक्रम आहे.

भारतात एकूण 593 जिल्हे आहेत. त्यापैकी 200 पेक्षा जास्त जिल्ह्यांमध्ये भूमिगत पाण्याची पातळी घटत आहे. त्यामुळे भविष्यात भारतासमोर पाण्याचा प्रश्न उग्र स्वरूप धारण करेल. भारतात दरवर्षी 4000 अब्ज घनमिटर पाणी वरुणदेवता म्हणजे पाऊस बहाल करते. त्यापैकी 1869 अब्ज घनमिटर पाणी नद्यांमधून वाहते व 1690 अब्ज घनमिटर पाण्याचा उपयोग केला जातो. याचा अर्थ 1179 अब्ज घनमिटर पाणी समुद्राला जाऊन मिळते.¹²

संदर्भ ग्रंथ :-

1. अभिजित घोरपडे, 'पाणी ते पाणी' राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, पृ. 20.
2. मुकुंद धाराशिवकर, 'पाणी तुमचे आमचे', जीवन व जपणूकीविषयी सारे काही, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, पृ. 16.
3. किता, पृ. 17.
4. किता, पृ. 19, 20.
5. किता, पृ. 44.
6. गौतम एस.सी. (संपा.), 'प्रश्न पाण्याचा, आपल्या सर्वांचा', साहित्य प्रसार केंद्र, सीताबर्डी, नागपूर.
7. किता, पृ. 30.
8. किता, पृ. 40.
9. किता, पृ. 54.
10. प्राचार्या शैलजा सांगडे व डॉ.नीलम ताटके, 'पर्यावरण आणि समाज', डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे.
11. मोहन आपटे, 'ह्याला जीवन ऐसे नाव', राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे.
12. किता, प्र.126.

सामाजिक नियंत्रण आणि कुटुंब

डॉ. नलीनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर, भंडारा

प्रत्येक समाजात सामाजिक नियंत्रण ही यंत्रणा आढळून येते. प्रत्येक व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व त्याचे आचार-विचार, इच्छा, आकांक्षा, ध्येय व हितसंबंध वेगवेगळे असतात. त्यामुळे जर प्रत्येक व्यक्ती आपल्या मनाप्रमाणे वागत असेल तर समाजात अव्यवस्था माजेल. जो ताकतवर त्यांचेच मत ग्राह्य धरले जाईल. समाजात सुव्यवस्था राहणार नाही म्हणून व्यक्तीचे वर्तन संतुलीत रहावे म्हणून सामाजिक नियंत्रण आवश्यक आहे. समाजात सुव्यवस्था रहावी, ऐक्यमान टिकून रहावा, शांतता नांदावी म्हणून सामाजिक नियंत्रणाची व्यवस्था प्रत्येकच समाजात आढळून येते. सामाजिक प्रमाणके व सामाजिक मुल्ये व्यक्तीला नेहमीच वर्तनाबद्दल मार्गदर्शन करीत असतात. व्यक्तीचे वर्तन अथवा व्यवहार हा सामाजिक मुल्य व प्रमाणकांनुसार असावे. अशी समाजाची अपेक्षा असते.

लहान मुलांवर जन्मापासून अनेक संस्कार केले जातात. हे संस्कार म्हणजे त्याला मुल्य व प्रमाणकांनुसार वर्तन करावयास शिकविणे होय. जर त्याने प्रमाणकानुसार वर्तन केले नाही तर त्याला शिक्षा केली जाते. म्हणून त्याला असे वर्तन करण्यावर बंधने येतात. जर ते योग्य वर्तन करीत असेल तर त्याला पारितोषीक देण्यात येते. याचाच अर्थ लहानपणापासून मुलास सामाजिकरणाच्या माध्यमातून प्रमाणकानुसार वर्तन करण्याचे शिक्षण दिले जाते.

'पारसंस्' यांनी व्यक्तीस प्रमाणकानुसार वर्तन शिकविणाऱ्या आणि वर्तन नियंत्रित करणाऱ्या दोन यंत्रणा असल्याचे स्पष्ट केले आहे. या दोन यंत्रणा पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) व्यक्तीचे सामाजिकरण करणाऱ्या यंत्रणा.
- 2) व्यक्तीच्या विचलीत वर्तनास नियंत्रीत करणाऱ्या यंत्रणा. (डॉ. प्रदिप आगलावे-2013, 204)

या दोन यंत्रणापैकी पहिली यंत्रणा प्रतिबंधात्मक असेल कारण लहानपणापासूनच व्यक्तीला प्रमाणकानुसार वर्तन करण्यास शिकविले जाते. दुसरा यंत्रणेचे स्वरूप उपचारात्मक असते. जर कुणी प्रमाणकानुसार वर्तन केले नाही म्हणजेच प्रमाणकांचा भंग केला तर, सामाजिक नियंत्रणाद्वारा त्याचे वर्तन नियंत्रित केले जाते.

सामाजिक नियंत्रणाची संकल्पना :

सामाजिक नियंत्रणाची संकल्पना अत्यंत प्राचीन आहे. प्रत्येक समाजात ही यंत्रणा कार्यान्वीत होती. समाजात जन्माला येणारी प्रत्येक व्यक्ती तिच्या मृत्यु पर्यंत सामाजिक नियंत्रणाच्या अधिपत्याखाली राहात असे. सामाजिक नियंत्रणाची संकल्पना प्राचीन काळापासून आहे. त्या संदर्भात अनेक विचारवंतांनी आपले विचार मांडले आहेत. या संकल्पनेचा सर्वात प्रथम उपयोग 'स्माल व विन्सेंट' यांनी 1894 मध्ये 'Introduction to the study of society' या ग्रंथात केला. त्यांनी या ग्रंथात स्पष्टपणे नमूद केले की, सत्तेवरील लोकमताची प्रतिक्रिया ही सामाजिक नियंत्रणांस अधिक नाजुक आणि कठीण कार्य बनविते.

सामाजिक नियंत्रणासंदर्भात सविस्तर अध्ययन करण्याचे श्रेय एडवर्ड रॉस यांना जाते. रॉस यांनी 1901 मध्ये Social Control हा ग्रंथ प्रसिध्द केला. या ग्रंथात त्यांनी सामाजिक नियंत्रणाच्या संकल्पनेचे सविस्तर विवेचन केले. सामाजिक नियंत्रणाचे अध्ययन करण्यासाठी रॉस चा हा ग्रंथ महत्वाचा आहे. सहानुभुती, सामाजिकता, न्यायाची भावना, या सामाजिक वृत्ती आणि ज्या साधनाद्वारा समुह, व्यक्तीच्या व्यवहारांवर लोकरुढी, लोकनितीचे पालन करण्याच्या दृष्टीने दबाव टाकला जातो या गोष्टींवर रॉस यांनी विशेष भर दिला आहे. समाज आपल्या सदस्यांना ज्या साधनांद्वारा नियंत्रित करतो अशा साधनांचा उल्लेख रॉस यांनी केला आहे. चार्ल्स कुले यांनी 'Human Nature and the social order' (1902) या ग्रंथात व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वावर समुहाच्या दबावाचा प्रभाव आणि त्यांच्या व्यवहारांना लक्षात घेण्याच्या दृष्टीने व्यक्तीच्या जीवन इतिहासाचे अध्ययन करण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला. विलियम सम्नर, लमले, मर्टन आणि पारसंस् यांनी सुध्दा सामाजिक नियंत्रणाचा विविध दृष्टीकोणातून अभ्यास केला. (डॉ. प्रदिप आगलावे-2013, 205)

सामाजिक नियंत्रणाचा अर्थ : स्वातंत्र्य हे स्वैराचार बनू नये म्हणून नियंत्रणाची संकल्पना अस्थित्वात आली आहे. सुरुवातीला मानवी समाजात नियंत्रण म्हणजे दुसऱ्या टोळीपासून स्वतःचे रक्षण करणे तसेच आपल्या प्रमुखाच्या आदेशाचे पालन करणे

होय. असाच मर्यादित अर्थ होता. आधुनिक काळात मात्र नियंत्रण म्हणजे दुसऱ्या टोळीपासून स्वतःचे रक्षण करणे तसेच आपल्या प्रमुखाच्या आदेशाचे पालन करणे होय. असाच मर्यादित अर्थ होता. आधुनिक काळात मात्र नियंत्रण म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेचे नियमन हे आहे. आणि या नियमनाचा उद्देश सामाजिक आदर्शाची प्राप्ती करणे हा आहे.

यावरून हे लक्षात येते की, कुटुंब हे सामाजिक नियंत्रण करण्यासाठी आवश्यक माध्यम आहे. ज्यामुळे सामाजिक नियंत्रण हर प्रक्रिया योग्य तऱ्हेने राबविली जावून व्यक्तीचे सामाजिकरण कुटुंबांतर्गत होत असते.

मॅकआयव्हर आणि पेज म्हणतात की, 'सामाजिक नियंत्रण म्हणजे समाज व्यवस्थेत ऐक्य निर्माण करणारी आणि व्यवस्था टिकवून ठेवणारी पध्दती होय.' तर फेअरचाईल्ड म्हणतात, 'ज्या प्रक्रियामुळे समाज किंवा समाजातील कोणताही समूह आपल्या घटकांकडून मग ते घटक समूह असोत अगर व्यक्ती असोत आपल्या अपेक्षांना अनुरूप असे वर्तन घडवून आणतो. त्या प्रक्रियांचा समुच्चय म्हणजे नियंत्रण होय.'

एडवर्ड रॉस म्हणतात, 'सामाजिक नियंत्रण म्हणजे अशी साधने की, ज्यांच्या माध्यमातून समाज आपल्या समासंदर्भात स्विकृत वर्तन प्रतिमानाचे अनुसरण करण्याचे शिकवतो.' तर ऑगबर्न व निमकॉफ म्हणतात, व्यवस्था आणि अपेक्षित नियमानुरूप वर्तन कायम ठेवण्यासाठी कोणत्याही समाजाद्वारा टाकलेल्या दबावाच्या प्रतिमानास त्या व्यवस्थेचे सामाजिक नियंत्रण असे म्हणतात.'

म्हणजेच सामाजिक नियंत्रण ही सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया असून या प्रक्रियेद्वारे व्यक्ती आणि समाजावर नियंत्रण ठेवले जाते. व्यक्ती आणि समाजावर प्रथा, लोकाचार, लोकरीती, कायदा धर्म इत्यादी साधनाद्वारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवले जाते. सामाजिक नियंत्रणात नियंत्रक आणि नियंत्रित असे दोन पक्ष असतात. सामाजिक नियंत्रणामध्ये शिक्षण अनुनय आणि प्रतिक्रियात्मक साधनांच्या भौतिक बळाचा उपयोग केला जातो. सामाजिक नियंत्रण हे नियोजित व अनियोजित स्वरूपाचे असते. सामाजिक नियंत्रणाद्वारे व्यक्ती आणि समाजाने प्रमाणंकानुसार वर्तन करावे अशी अपेक्षा असते. सामाजिक नियंत्रणातून अनुरूपता, ऐक्यता आणि सातत्य अपेक्षित असतो. सामाजिक नियंत्रणामुळे समाजाला योग्य अशी

दिशा प्राप्त होते. समाजात स्थैर्य निर्माण होते. सामाजिक नियंत्रण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यवहाराला निमंत्रित करते आणि सामाजिक एकता निर्माण करण्याचे कार्य करते. व्यक्तीच्या कार्याला समाजाने स्वीकृतीप्रदान करावी यासाठी सामाजिक नियंत्रण कार्य करते. सामाजिक शिस्त लावणे दोषपूर्ण सामाजिकरण थांबविणे, व्यक्ती व्यक्तीमध्ये सहकार्याची जाणीव निर्माण होणे सामाजिक व मानसिक सुरक्षितता प्रदान करण्याचे कार्य सामाजिक नियंत्रणाद्वारे पार पाडले जाते.

कुटुंब सामाजिक नियंत्रणाचे एक माध्यम
:कुटुंब हे सामाजिक नियंत्रणाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. व्यक्ती जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत कुटुंबातच राहत असते. कुटुंबामुळे व्यक्तीचे योग्य सामाजिकरण घडून येत असते. सामाजिक नियंत्रण सुध्दा कुटुंबातच शिकविले जाते. जिवन जगण्यासाठी आवश्यक असे सर्व ज्ञान कुटुंबातच मिळत असते. समाजातील आदर्श, मुल्ये, प्रथा, परंपरा, संकेत, विश्वास, प्रमाणके, इत्यादी गोष्टींची ओळख कुटुंबातच होत असते. सर्व मुल्य व प्रमाणकांचे योग्य पध्दतीने पालन केले जाते की नाही याचे निरीक्षण कुटुंब करीत असते. म्हणजेच कुटुंबाद्वारे सामाजिक नियंत्रण ठेवले जाते.

जन्माला येणारे मुल कोऱ्या पाटीसारखे असते. बालकांचा संबंध त्याच्या कुटुंबातील आई – वडील, बहीण-भाऊ आणि इतर नातेवाईकांशी येत असतो. प्रत्येक मुल आपल्या कुटुंबातील आचार – विचार ग्रहण करीत असते. कुटुंब हे बालकाची आद्य पाठशाला होय. कुटुंबात जे संस्कार मुलावर केले जातात त्यानुसार बालक वर्तन करीत असतो. म्हणून सामाजिकरण व सामाजिक नियंत्रणाच्या प्रक्रियेत कुटुंबाला अधिक महत्व आहे. कुटुंबाचा आकार लहान असतो तेव्हा मुलांचे योग्य सामाजिकरण होत असते. परंतु कुटुंब मोठे असेल तर अनेक मुलामुळे आईवडीलांना सर्व मुलांकडे सारखे लक्ष देता येत नाही त्यामुळे बालकाच्या मनावर विपरीत परिणाम होतो.

बाल अपचारिता किंवा बालगुन्हेगारी संदर्भात श्रीमती हंसा सेठ यांनी मुंबई, पुणे आणि अहमदाबाद येथे केलेल्या अध्ययनावरून एकुण बालअपचारितापैकी 48 टक्के बालअपचारी हे भग्न कुटुंबातील असतात तर हिले आणि ब्रोनर यांच्या मते 50 टक्के बाल अपचारी हे भग्न कुटुंबातील असतात. (डॉ. प्रदिप आगलावे, 2002 – 282)

पतिपत्नीच्या संबंधाचा भंग होणे, न्यायीक पृथ्यकरण किंवा पतिपत्नी पैकी कुणा एकाचा मृत्यु होणे अथवा यासारख्या कुटुंब संघटनास भंग करणाऱ्या घटना ज्या कुटुंबात घडतात अशा कुटुंबातील मुलांचे योग्य सामाजिकरण होत नाही. त्यांच्यावर सामाजिक नियंत्रण राखता येत नाही.

मुलांवर सामाजिक नियंत्रण ठेवण्यासाठी कुटुंबाचा रोल महत्वाचा असतो. परंतु कुटुंबाची आर्थिक स्थिती जर योग्य नसेल तर मुलांच्या विविध गरजा पूर्ण होत नाहीत. अशावेळी त्यांच्यावरील नियंत्रण कमी होते. अशी मुले घराबाहेर आपल्या गरजा भागविण्याचा प्रयत्न करतात. यामधुन त्यांच्यात गुन्हेगार बनण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती हाही सामाजिक नियंत्रणासाठी अडथळा ठरतो.

अनेक कुटुंबात आई-वडील मुलांवर वाजवीपेक्षा जास्त वैयक्तिक लक्ष ठेवतात. मुलांना नियंत्रणाबरोबर शाळेत किंवा अन्यत्र जाऊ देत नाहीत. मुलांना सतत धाकात ठेवले जाते. सतत धाकाखाली वावरावे लागत असल्यामुळे त्यांना बालपण कंटाळवाणे वाटू लागते. मुलांना स्वतंत्रपणे कोठेजाण्याची किंवा कोणत्याही वातावरणाशी जूळवून घेण्याची सवय होत नाही. अशी मुले मनाने दुबळी व परावलंबी होतात. आई-वडीलांच्या धाकाला न जुमानता एखादया वेळी घरातुन पडून जातात किंवा जिवाचेच काही बरेवाईट करून घेतात. त्यांच्यावर सामाजिक नियंत्रणाचा वाईट

परिणाम होतो असे आढळून येते. (रा.ज. लोटे –1999 – 103)

कुटुंबाच्या ताणतणावाच्यासुध्दा परिणाम व्यक्तीवर होत असतो. सामाजिक नियंत्रणाच्या विरुद्ध जाण्याची प्रवृत्ती अशा व्यक्तींमध्ये निर्माण होते जे मानसिक व सामाजिक दृष्ट्या समाधानी नसतात.

आदिवासी समाजातील विश्वास संकेतानुसार लैंगिक संबंधावर निर्बंध ठेवणे अनिवार्य मानले जाते. या लैंगिक निर्बंधामुळे युवागृहाचे प्रचलन झाले कारण युवागृहातुन सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक शिक्षण दिले जाते. जे. शेक्सपियर यांनी मातापित्यांच्या लैंगिक संबंधामध्ये मुलामुलींचा अडथळा येऊ नये म्हणून त्यांना वेगळे ठेवण्यासाठीच युवागृहे अस्तित्वात आली असे मत मांडले आहे. (डॉ. प्रदिप आगलावे, 2011 – 129)

संदर्भ ग्रंथ :-

1. समाजशास्त्र विषय आणि संकल्पना, डॉ. प्रदिप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, 2013.
2. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डॉ. प्रदिप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, 2009.
3. भारतातील सामाजिक समस्या, रा. ज. लोटे, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर, 1999.
4. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, डॉ. प्रदिप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, 2011.

‘स्वतंत्रता संग्राम मे पासी समाज की भूमिका’

डॉ. प्रदिप गजभिये, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड जि. नागपूर.

भारत को आजाद करने के लिए जो आन्दोलन चलाया गया उस स्वतंत्रता संग्राम मे पासी जातीका बहुत बड़ा योगदान रहा है। उत्तरप्रदेश तथा बिहार मे पासी समाज की जनसंख्या ज्यादा प्रभावशाली पायी जाती है. उत्तरप्रदेश की राजधानी लखनऊ के वास्तविक निर्माता लाखन पासी थे. सन 10-11 वी शती ई.मे गोमती के तटवर्ती भूभाग पर लाखनगढी रही है। मध्यकालीन भारत मे पासी समाज मे राजा-महाराजाओने विर-विरांगना ओं ने अपना शासन स्थापीत किया था। 17 वी शती ई. स. 21 वी शती ई. तक पासी समाज का स्वतंत्रता आन्दोलन मे जो योगदान रहा है वो बहुत महत्वपूर्ण कार्य है। इसी तरह पासी समाज मे शैक्षणिक वैचारिक सामाजिक राजनैतिक क्रान्ती ला दिया है। इतिहास से ही समाज का बहुमुखी उन्नती एंव विकास होता है।

प्रथम स्वतंत्रता संग्राम सन 1857 मे अन्य समाज की भांती पासी समाज का भी महत्वपूर्ण योगदान रहा है। पासी समाज प्रारंभ से निडर, बहादुर और लडाकू जाति रही है। यह स्वाभिमानी जाति चाहे घर-परिवार की बात हो अथवा देश-काल परिस्थिती की, सभी सुख दुःख को झेलने की क्षमता के कारण परिस्थितीवश बदल सकती है परंतु अपना सम्मान खोने नहीं देती है। “पासियों को यह मालूम हो जाना चाहिए कि हर गाँव व शहर की रखवाली करना, उनका पुश्तैनी पेशा है। ऐसा सुल्तान बिरजीस कदर ने अपने ताजपोशी के समय दिनांक 6 जूलाई 1857 मे घोषणापत्र मे कहा था। पासी जाती के पुरखे सुंरगे उडाने मे बडे पटाईतदार थे। सुंरग को खोदने का कार्य और उससे विस्फोट करना एँव शहर की रखवाली करना, उनका पुश्तैनी पेशा है। सुंरग को खोदने का कार्य और उससे विस्फोट करना यह अभियान क्रान्तीकारी पासी करते थे। इस कला मे ये कुशल ही नहीं बल्कि बहुत माहिर थे। 1857-1858 के स्वतंत्रता संग्राम संघर्ष मे पासी समाज ने भागिदारी निभायी।

जागीरदारों के मातहत भर-पासी रावत हो गये। जिन्होंने 10 वी - 14 वी शती ई. मे शासन सत्ता का उपभोग किया, वही कालान्तर मे भू-स्वामी से बेदखल होकर राजा से रंक बन कर राजपूत के अधीनस्थ

भू-स्वाभित्वयों गुडैत बन गये काल परिस्थिती के अनुसार उनमे परिवर्तन हो गया, रावत शब्द “राऊत” से बना है और राऊत का अर्थ श्रेष्ठ बहादुर होता है। मुख्यतः रावत जाति बोधक नहीं था परन्तु कालान्तर मे रावत पासी जाती के अन्तर्गत हो गयी।

6 जून 1857 मे महमूदाबाद के राजा नवाब अली के नेतृत्व मे वीर पासीयो ने स्वतंत्रता की लडाई मे भाग लिया था। बाराबंकी से 500 वीर पासियों रावत ने स्वतंत्रता संग्राम की लडाई मे भाग लिया। 10 जून 1857 को वीर मक्का पासी ने 200 पासी वीर के साथ चिनहट के पास संघर्ष किया था। उसमे बहुत से अंग्रेजो को मोत के घाट उतार दिया था। इस साहसपूर्ण दृश्य को देखकर कॅप्टन हेनरी लारेन्स ने विर मक्का पासी को गोली मार दिया और पत्नी विरांगना ऊदादेवीपासी (16 नवम्बर 1857) को सिकन्दर बागमे शहीद हुए अर्थात पती-पत्नी देश की आजादी के लिए शहीद हुए। पासियों रावत के बल पर देश भक्ति की अलख जगा करके रेजीडेन्सी को घेरने का कार्य किया।

स्वतंत्रता संग्राम युध्द मे ऐसा कहा गया है। कि पासी लुक-छुप कर बम वर्षा करने मे निपुण रहे। इस संघर्ष मे बेगम हजरत महल बुरी तरह घायल हो गयी। 500 पासी वीरों ने संघर्ष मैदान से सुरक्षित नेपाल पहुँचाया। बाराबंकी के तहसिल फतेहपुर खण्ड विकास विंकरा टिकैतगंज चौराहा के पहले एक शिलापट्ट पर ऐतिहासिक विवरण अंकित है।

इस ऐतिहासिक उत्कीर्ण अभिलेख से यह बात सिध्द होती है कि पासी समर्पित योगदान का जिक्र अभिलेख मे होना चाहिये। खेद का विषय है कि आज भी सिकन्दर बाग मे विरांगना उदादेवी के स्वतंत्रता संग्राम के योगदान को नकारते है। क्यों की भारत मे जाती विषमता होने के कारण ऐसा प्रतीत होता है।

अंग्रेजो ने पासियों के स्वाभिमान को ध्वस्त करने की नियत से वीरांगना ऊदादेवी के मूलनिवास (ससुराल) उजरियाँव गाँव का पता लगाया और पूरे गाँव को तोप से उडा दिया। यही कारण है कि तत्कालीन सुख-समृद्धी से रहने वाले उज्जवल गावे लोगो का मकान ध्वस्त कर दिया गया।

राजा दुर्गविजय सिंह ने 500 सिपाही मे अधिकांश क्षेत्रीय ग्रामीण पासी सैनिक वीर थे। जो मोहान कढवारा क्षेत्र के निवसित गुडैल थे। ये सैनिक कृषक से मालगुजारी भी वसुल करके राज्य तक पहुचाते थे। जनपद उन्नाव के लखनऊ मार्ग पर लगभग 10 कि. मी. दूर सडक के बायी ओर मगाखारा नामक करुबा है। ब्रिटीश काल मे यहा पर वीर बहादूर पासियों का बाहुल्य क्षेत्र था। कानपूर छावनी से जनरल हेनरी के नेतृत्व मे 20 जुलाई 1857 को उन्नाव मे 2000 पासी बहादूरो नागरीकोने अंग्रेजो को खदेड दिया था। 4 अगस्त 1857 मे युध्द मे 2000 पासी ने मंगरवारा की सडकों पर जान न्योछावर कर दिया था। वह सब अज्ञात पासीयों का नाम कही नही है।

उत्तरप्रदेश मे लगभग सभी रियासतोंबर पासियोंका अधिकार था। मुसलमानों ने धीरे-धीरे सभी रियासतों को पासी राजाओ से छीन लिया। 1850 ई. मे. लखनऊ के आस पास के राजा पासी जातिके थे जो वाजिद अली शाह का कर देते थे। 29 मार्च 1850 को गंगा बक्स ने लखनऊ की शाही सेना और अंग्रेजो का सामना किया। पासियों ने कप्तान एलडरटोन को मार डाला। भिरीया के युध्द मे अंग्रेज सेना हार गयी। बाद मे धोके से गंगा बक्स रावत और उनके लडके रणजीत सिंह को पकड लिया गया और 18 सितम्बर 1850 की वाजीद अलि शाहे के आदेश से उनको फासी पर लटका दिया गया।

चौरी चौरा काण्ड :- दिनांक 5 फरवरी 1922 मे चौरी-चौरा थाना को जला दिया उस काण्ड मे भी पासी लोंगो को सहभाग लिया उसमे वीर अलगु पासी एवं उनके सहयोगी लोंग सजा सुनायी गयी थी। महात्मा गांधी द्वारा चलाये गये भारत छोडो आन्दोलन मे सन 1942 मे बाल करणपाखव को 18 माह की सजा सुनायी गयी।

सविनय अवज्ञा-आन्दोलन मे पासीयों ने सहभाग लिया था। आजादी के पूर्व पासी भर आरख को ब्रिटीश सरकार के अंगेज विचारको ने एक कोटी मे रखा था। उनका कहना था कि पासी-भर आरख मार्शल (बहादूर) जाते है परन्तु आजादी के उपरान्त भारत सरकार छारा सर्वेक्षण कराया गया और भर आरख का जीवन स्तर रखा गया और उन्हे पिछडी जाति मे रखा गया इस प्रकार भारत को आजाद

बनाने मे पासी जाती के लोंगो का सहयोग रहा और अपने बलिदान से देशो को आजाद कराने मे सक्रिय भूमिका निभाई।

15 अगस्त 1947 को आजादी मिल गई परन्तु क्रिमीनल ट्राइबुज के अन्तर्गत आनेवाले जातियों की तब तक आजादी नही मिली थी और 1947 के बाद 1952 तक पांच वर्षो तक अनुसूचित जाति नही बल्कि क्रिमनल ट्राईब्स के सूची को विमुक्त जाति जनजाती मे रखा गया जिससे उनकी राजनैतिक सामाजिक आर्थिक स्थिती पर बहुत बुरा प्रभाव पडा और पासी समाज पर भी प्रतिकूल प्रभाव पडा। वह शिक्षा तथा सामाजिक तिरस्कृत जाति मे हो गया था और उनका विकास अवरुध्द हो गया।

मुख्यमापन :- भारत को आजाद कराने मे जीन जीन जाती समूह के लोंगोने अंगेजो के विरुध्द आन्दोलन मे सक्रिय सहभाग भूमिका निभायी उन जाती समूहो को अंग्रेज सरकार ने क्रिमीनल ट्राईबुज का दर्जा देकर उन्हे अधिकार वंचित किया तो दुसरी तरफ जीस जाती समूह के लोग अंग्रेज सरकार के प्रषासन मे सामील थे उन्होने इस जाती समूह के लोंगो सेना मे भरती होने से रोका और उनको अधिकार वंचीत करने मे अंग्रेज सरकार की सहाय्यता की और अपने ही देश के लोंगो के खिलाफ शडयंत्र कारी भूमिका निभायी जिससे की आज लडाकू जाती समूह के लोग अधिकार वंचीत हो गये गरीबी दरीद्रता मे जीना जी रहे उसका उत्तम उदाहरण पासी समाज दिखाई देता है जीस समाज ने स्वंत्रता आन्दोलन मे भाग लिया उनका कोई इतिहास शिक्षा की माध्यम से पत्ता नही चलता और उनका सामाजिक सांस्कृतिक विरता की धरोहर नष्ट करने मे षडयंत्राकारी लोग सामील है। यह सिध्द होता है।

संदर्भ :-

1. डॉ. चक्रपाणी पाण्डेय – वनौधा वीर बीरा
2. योगेश प्रवीण – लखनऊ नामा
3. राजकुमार पासी इतिहासकार बिजली पासी की ऐतिहासिकता
4. राजकुमार इतिहासकार आधुनिक पासी समाज का इतिहास

मध्यकाल में भक्ति-आन्दोलन का मुगलकालीन शासकों पर प्रभाव

डॉ. मुबारक कुरैशी, इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती गोपिकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा (महाराष्ट्र) मो. नं. 9890491326 Email: mubaraque5@gmail.com

सोलहवीं शताब्दी विश्व के इतिहास में एक धार्मिक पुनरुत्थान की शताब्दी मानी जाती है। युरोप के धर्म-सुधार की महान विचार-धाराओं की तुलना भारत में नवजीवन की उमड़ से की जा सकती है। भारत में जागरण की एक लहर आयी जिसने उसकी उन्नति की गति को तीव्र कर दिया और राष्ट्रीय जीवन को शक्ति प्रदान की। प्रेम तथा उदारता इस जागरण के मुख्य तत्व थे। प्रेम मानव को ईश्वर से मिलता है और इसलिए बन्धु मानव से भी, और प्रेम से उत्पन्न उदारता ने जाति, धर्म तथा कर्म के भेदभाव को मिटाकर मानवजीवन तथा विश्वबंधुत्व की भावना को, सभी धर्मों का सार है, प्रतिष्ठित किया। उसने हिन्दुओं तथा मुसलमानों, दोनों को, गौरवपूर्ण आदर्शों से अनुप्राणित किया, और कुछ समय के लिए वे अपने धर्मों की तुच्छ बातों को भूल गये। उसने हिन्दुओं और मुसलमानों दोनों को एक नवयुग के उदय का सन्देश दिया, मुसलमानों के लिए ईश्वर की अनन्य भक्ति का साक्षात्कार नवयुग के सूत्रक थे।

भारत में मध्यकालीन मुस्लिम राज्य का स्वरूप ईश्वरसत्ताक था। सल्तनतकाल से ही इस्लाम भारत का राज्य धर्म था। कुरान के नियम कहते हैं कि, मुस्लिम शासन का परम कर्तव्य है कि गैर मुस्लिमों की मूर्तियों का विनाश करें तथा उनके विरुद्ध धर्म-युद्ध (जिहाद) करें। उन्हें अर्थात् दार-उल-हर्ब (गैर मुस्लिम राज्य) का रूपांतरण दार-उल-इस्लाम (मुस्लिम राज्य) में करे।¹

सल्तनतकालीन मुस्लिम शासकों ने धर्म को राज्य का आधार बनाया। उन्होंने पवित्र कुरान के नियमानुसार राज्य की विधी एवं संरचना की। किंतु मुगलकाल में स्थिती पूर्णतः भिन्न थी।

मुगलकालीन धार्मिक समन्वय :- मुगलकालीन भारत में धार्मिक सहिष्णुता की भावनायें अधिक मूर्त रूप लेने लगीं। बाबर सल्तनतकाल के शासकों की अपेक्षा अधिक सुसंस्कृत और उदार था परन्तु उसने इस्लाम धर्म को पूर्ण महत्व देकर कुरान की नीति का ही अनुकरण किया और गैर-मुसलमानों को धार्मिक स्वतंत्रता कभी नहीं दी।²

वह सूफियों तथा आलिमों से बड़ा प्रभावित था। जब उसे अवसर मिलता वह सूफियों के मजारों के दर्शनार्थ पहुँच जाता था। इब्राहिम लोदी पर विजय के उपरान्त 24 अप्रैल 1526 को उसने शेख निजामुद्दीन औलिया के मजार की परिक्रमा की। बाबर में धार्मिक सहिष्णुता के विषय में विद्वानों में यद्यपि मतैक्य है।³

डॉ. रामप्रसाद त्रिपाठी लिखते हैं, “सुन्नी मत का मुस्लिम होकर भी वह उस धर्मोन्मत्त अत्याचार से बचता रहा जिससे ईरान और तूरान के जन और शासन बदनाम हुए।⁴

बाबर जब हिंदुस्तान आया तब बाबर ने हिन्दुस्तान में धार्मिक वातावरण कुछ और ही पाया। उस समय भारत के हिन्दू-मुस्लिम समाज में विभिन्न प्रकार की धार्मिक विचारधारायें विद्यमान थीं। महान चिन्तकी सन्त शेख सादुल्ला मीर अब्दुल बिलगरानी के नेतृत्व में एक वर्ग सामाजिक एकता, समन्वयता और धार्मिक सहिष्णुता के पक्ष में था, बाबर ने अपने राजनीतिक लक्ष्यों की सिद्धि के लिए दोनों ही वर्गों की सहानुभूति अर्जित करने का प्रयत्न किया। अतः यदि कुछ मामलों में अपने धार्मिक कट्टरता दिखाई तो कुछ मामलों में धर्म-सहिष्णु भी रहा।

रामप्रसाद त्रिपाठी के अनुसार, “बाबर को अपने धर्म, मौलवियों, शेखों और मुजतहिदों के प्रति गहरी आस्था थी, परन्तु राजनीतिक क्षेत्र में वह अपना निर्णय उस प्रभाव तथा संकीर्ण परामर्श से मुक्त रखता था। उसके दरबार अथवा सत्संग में धार्मिक या साम्प्रदायिक भेदों और विशेषताओं को प्रत्यक्ष होने का अवसर नहीं के बराबर ही मिल पाता था। यह सही है कि वह हिन्दुओं को काफिर और अफगानों को अविश्वसनीय मानता था; परन्तु इन वर्गों के नेताओं और जनो के प्रति व्यवहारशीलता, विनम्रता और सहानुभूति से प्रभावित रहा।” उपरोक्त तथ्यों के संबंध में यह भी उल्लेखनीय है कि गुरुनानक उनके समकालीन थे तथा वे अपने उपदेशों का प्रचार करने के लिए पूर्ण रूपसे स्वतंत्र थे।⁵

हुमायूँ को अपनी कोई अलग धार्मिक नीति निर्धारित करने का अवसर ही नहीं मिला। फिर भी हुमायूँ ने सल्तनत की धार्मिक नीति में थोड़ा बहुत

परिवर्तन अवश्य किया। जिन अधिकारियों ने हुमायूँ के साथ ईरान की यात्रा की थी उसमें बैराम ख़ाँ शिया मत का अनुयायी था। जिसके कारण शिया मत के प्रति सल्तनत की धार्मिक नीति में परिवर्तन हुआ। अतः पूर्ववर्ती सुल्तानों की अपेक्षा हुमायूँ ने अपने धार्मिक विश्वासों से भिन्न मतों की ओर अधिक उदारता प्रदर्शित की। उसका एक सदर अपने धर्म के विरुद्ध मत के लिए प्रसिद्ध था।

“हुमायूँ ने बनारस के जंगमवाड़ी मठ की देखभाल के लिए उत्तरप्रदेश के मिर्जापुर जिले में 300 एकड़ भूमि का अनुदान किया।”⁶

अतएव हुमायूँ की धार्मिक नीति के संबंध में यह कहा जा सकता है कि हुमायूँ के शासनकाल में धार्मिक सहिष्णुता तथा शान्ति की नीतियों का विकास हुआ। उसने सांस्कृतिक, साहित्यिक तथा धार्मिक सहिष्णुता की नीतियों का परिपालन सदैव अपने शासनकाल में किया।

शेरशाह की धार्मिक नीति के विषय में डॉ. कानूनगो ने हिन्दुओं के प्रति धार्मिक सहिष्णुता की समझदारीपूर्ण नीति बरतने के लिए उसकी प्रशंसा की है। उसके अनुसार हिन्दू धर्म के प्रति शेरशाह का झुकाव घृणापूर्ण सहिष्णुता से ओत-प्रोत नहीं, बल्कि आदरपूर्ण व्यवहार था।⁷

शेरशाह के व्यक्तिगत विचारों को पृथक रखकर देखा जाय तो वह एक सहिष्णु शासक प्रतीत होता है और धार्मिक अत्याचार की नीति बरतना वह बुद्धिमान्नी नहीं समझता था। हिन्दुओं को उसने तंग नहीं किया। उन्हें अपने धर्म का पालन करने की पूरी-पूरी छूट दी। जहाँ तक सम्भव होता था, वह राजनीति को धर्म से पृथक ही रखता था। एक हिन्दु शासक के ऊपर आक्रमण करते समय जो धार्मिक कट्टरता का नमूना सामने आया, उसे छोड़कर उसके समूचे राज्यकाल में मन्दिर-मूर्तियाँ तोड़ने और हिन्दुओं के विरुद्ध संगठित प्रचार करने के प्रयत्न कभी नहीं किये। इन्हीं तथ्यों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि शेरशाह अपनी बहुसंख्यक हिन्दू प्रजा के धर्म और विश्वासों के प्रति सहिष्णु था।⁸

अकबर ने पारस्परिक संदेह और अविश्वास के वातावरण में एक ऐसी उदार, समन्वयकारी और दूरदर्शिता पूर्ण धार्मिक-नीति निर्धारित की जिसने भारत के मुस्लिम और हिन्दू समाज के बीच खाई को बहुत कम कर दिया और फलस्वरूप मुगल साम्राज्य

को स्थायित्व प्राप्त हुआ। पूर्ववर्ती मुस्लिम सम्राटों ने भारत पर विदेशियों के भांति शासन किया था और मुख्यतः इसी कारण विभिन्न मुस्लिम राजवंशों का उत्थान और पतन बड़े आश्चर्यजनक ढंग से हुआ।

अकबर से पहले लगभग तीन शताब्दियों में दास, खिलजी, तुगलक, सैयद, लोदी और सूरी वंशों का उदय और अस्त हुआ। इन राजवंशों की औसत अवधि 50 वर्ष से अधिक नहीं रही। हिन्दू जनता मुसलमानों से इतनी अलग रही कि उसके लिए मुस्लिम शासकों के नाम, जन्म स्थान या जाति आदि का कोई महत्व नहीं था, उनके लिए तो सभी विदेशी अहिन्दू और यवन थे, अकबर ने पिछले इतिहास का मूल्यांकन किया। वह समझ गया कि जब तक धार्मिक कट्टरता के बन्धनों को तोड़ा नहीं जायेगा, धर्मोन्माद की दीवारें धराशायी न की जायेंगी गैर मुस्लिमों में मुसलमान सम्राटों के प्रति विश्वास पैदा न किया जायेगा, तब तक भारत में मुगल साम्राज्य की नींव मजबूती से जमायी नहीं जा सकेगी। अतएव उसने समन्वयकारी धार्मिक नीति अंगीकार की।¹⁰ अकबर ने हिन्दू राजकुमारियों से विवाह किया जिससे उसकी उदारता की नीति को और भी बल मिला।¹¹

“अकबर से पूर्व भी इस प्रकार के विवाह-संबंध तो अवश्य हुए, परंतु अकबर ने पुरानी परम्पराओं में मौलिक सुधार किया। उसने अपनी हिन्दु रानीयों को अपने धार्मिक संस्कार संपन्न करने की अनुमति प्रदान की। इसका प्रभाव उसकी सार्वजनिक धार्मिक नीति पर भी पड़ा। जब राजमहल में मूर्तिपूजा सहन की जाती थी तो महल के बाहर उसको रोकना असंगत था। इस प्रकार अकबर अपने घर में ही हिन्दू-धर्म के प्रभाव से घिर गया और हिन्दू धर्म के प्रति उसकी जन्मजात कट्टरता शिथिल पड़ गयी।”¹²

इसके अतिरिक्त अकबर के विचारों और महत्वपूर्ण धार्मिक दृष्टीकोण पर प्रभाव तत्कालीन भक्ति आंदोलन तथा सूफी विचारधारा का पड़ा। भक्ति आंदोलन के हिन्दू सन्तों और सूफी फकीरों ने धार्मिक प्रथाओं तथा कर्मकांड का खंडन किया, धार्मिक कट्टरता का विरोध किया और जीवन तथा चरित्र की पवित्रता पर बल देते हुए धर्म और संस्कृति के क्षेत्र में समन्वय की प्रकृति को प्रोत्साहन दिया। राज्यारोहण के पहले और बाद में कुछ समय तक पंजाब निवास के दौरान अकबर ने गुरुनानक और उनके उत्तराधिकारी गुरुओं के प्रभाव से उत्पन्न हिन्दू –

मुस्लिम सद्भावनापूर्ण वातावरण देखा जिसका उसपर अनुकूल प्रभाव पड़ा।

अकबर आरंभ से ही विद्वानों तथा साधू-सन्यासियों के सम्पर्क में रहा था। और हिन्दू धर्म के बहुत से सिद्धांत विधानों से वह परिचित भी था। सम्राट ने हिन्दू धर्म के बहुत-से विश्वासों और विधानों को अपना लिया था। रक्षा-बन्धन, दशहरा, दिवाली और बसन्त आदि हिन्दू त्यौहारों को वह बड़े ही उत्साह से मनाता था।¹³ कभी-कभी वह अपने मस्तक पर हिन्दुओं की भांति तिलक भी लगाया करता था। हिन्दू राजाओं के विधान के अनुसार उसने भी प्रतिदिन प्रातःकाल अपनी प्रजा को झरोखेद्वारा दर्शन देना आरम्भ कर दिया था। अपनी माता के स्वर्गवास पर उसने हिन्दुओं की भांति ही अपना मुण्डन करवाकर शोक मनाया था। “यदि हिन्दू पंडितों और राजाओं में इतनी उदारता होती कि वे मुसलमान राजा को हिन्दू धर्म में दीक्षित करने को तैयार होते और उस समय मूर्ति-पूजा तथा जात-पाँत को दूर करने की चेष्टा करते, तो सम्भव था कि अकबर हिन्दू धर्म ग्रहण कर लेता।”¹⁴

द्वेषभाव के होते हुए भी केवल हिन्दू जनता ही नहीं, बल्कि विद्वान पंडित एवं राजा भी अकबर को अपने में से ही एक समझते थे और हिन्दू धर्म के प्रति उसका जो श्रद्धाभाव था उसके संबंध में उन्होंने एक कहानी भी गढ़ डाली थी। यह मुर्तजा हुसैन बिलग्रामी की “हदिकतुल अकालीम” में दर्ज है, जिसे लेखक ने अपने पूज्य पिता से सुना था। कहा जाता है कि अकबर पूर्व जन्म में मुकुन्द ब्रम्हचारी नाम का एक सन्यासी था, जिसने प्रयाग में इस उद्देश्य से तपश्चर्या की थी कि वह दूसरे जन्म में एक शक्तीशाली क्षत्रिय राजा बने और भारतवर्ष से इस्लाम को विनष्ट कर दे। किन्तु दुर्भाग्य से तपश्चर्या में किसी प्रकार की कोई भूल रह जाने के कारण उसने मुसलमान घर में जन्म लिया फिर भी अपने पूर्व-संस्कारों के कारण अकबर एक हिन्दू राजा की भांति व्यवहार करता था और हिन्दू धर्म-संस्कृति का पूरा-पूरा ख्याल रखता था।” बहुत से हिन्दू तो अकबर के दर्शन किये बिना कलेवा भी नहीं करते थे। यहाँ तक कि कुछ पंडितों ने यह कहना भी शुरू कर दिया कि, अकबर सारे संसार का अधिपति है और सारे धर्मों का आदि स्त्रोत। अकबर ने भी हिन्दू विचारधारा तथा हिन्दुओं का सा रहन-सहन अपनाने

का प्रयास करते हुए लोगों के ऐसे विचारों की बहुत कुछ पुष्टि ही की थी।¹⁵

सारांशतः भक्ति आन्दोलन के सन्तों उदा. नानक, कबीर इत्यादि की वाणीयों एवं उपदेशों का प्रभाव तत्कालीन शासकों पर दृष्टिगोचर होने लगा, जिससे समाज में धार्मिक वैमनस्य के बंधन शिथिल हो उठे; और इस्लाम ने भारतीय वातावरण में सन्तपूजा को ग्रहण कर लिया।¹⁶

संदर्भ :-

1. असद, मुहम्मद (रुपांतर): द मॅसेज ऑफ द कुरान, दार-अल-अन्हालस, जिब्राल्टर, 1980 पृ. 244
2. श्रीवास्तव, एम.पी. सोसायटी अॅन्ड कल्चर इन मिडिएवल इंडिया (1206.1707), चौग प्रकाशन, अलाहाबाद, 1975, पृ.149
3. श्रीवास्तव, आशीर्वादीलाल: मुगलकालीन भारत, (1526.1803 ई.स.) शिवलाल अग्रवाल एन्ड कम्पनी, आगरा, 1974, पृ. 36
4. प्रतापसिंह, मुगलकालीन भारत (1526.1626 ई.स.) रिसर्च पब्लिकेशन्स, जयपुर, 1994, पृ. 90
5. त्रिपाठी, रामप्रसाद, मुगलसाम्राज्य का उत्थान और पतन, दिल्ली, 1961, पृ.47
6. वही, पृ. 47-48
7. शर्मा, श्रीराम, मुगलशासकों की धार्मिक नीति, लक्ष्मीनारायण प्रकाशन, आगरा, 1971, पृ. 11.12
8. श्रीवास्तव, आशीर्वादीलाल, पृ. 116
9. वही, पृ. 116.117
10. प्रतापसिंह, पृ. 451.452
11. ब्लोचमॅन, अकबरनामा (रुपांतर), खंड-1, 1873, पृ. 159
12. शर्मा, श्रीराम, पृ. 216
13. अकबरनामा, पृ. 216
14. श्रीवास्तव, आशीर्वादीलाल पृ. 179
15. वही, पृ. 180
16. लुनिया, बी.एन. भारतीय सभ्यता तथा संस्कृति का विकास, ऑल इन्डिया प्रिन्टर्स, आगरा, 1951, पृ. 34

बाबासाहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकर की धर्मपरिवर्तन की घोषणा – सन 1935

डॉ. टी. जी. गेडाम, इतिहास विभाग प्रमुख, संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, हिंगणा, जि. नागपूर.

प्रास्ताविक :- हमारे देश में सदियों से अछूत कहे जाने वाले करोड़ों लोग हिन्दू समाजव्यवस्था की दासता में नरकमय जीवन जी रहे थे। चार्तुवर्ण व्यवस्था के नाम पर समाज में ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र यह चार वर्ण बनाये गये थे। मगर बाद में शूद्र वर्ण का भी विभाजन करके अतिशूद्रों का एक उपवर्ण बनाया गया। और उनसे ऐसा व्यवहार किया गया की, वह अति निम्न जाति का पॉचवा वर्ण हो। इन अतिशूद्रों को नाम दिया गया अछूत। जिनको छूना भी पाप समझा जाता था। जिनकी परछाई भी आदमी को अपवित्र बना देती थी। जिनको सब के साथ आम रास्ते से चलने की मनाई थी। गांव में सब के साथ रहने की मनाई थी। अच्छा घर, अच्छा कपडालत्ता, अच्छे बर्तन या कोई भी अच्छी या नई चीज का इस्तेमाल करना उनके लिये गुन्हा था। उँची जाति के लोगों ने इस अछूत लोगों पर नाना प्रकार की पाबंदियाँ लगाई थी। उनके स्वेच्छाचार के निचे यह अछूत जाति के लोग आहे भर रहे थे। उनके सभी मानविय एवं नैसर्गिक अधिकार छीने गये थे। इसलिए उनकी स्थिती अत्यंत दयनिय एवं चिन्ताजनक बन गयी थी। बल्की सच्चाई ये थी की, ये करोड़ों अछूत हिन्दू धर्म का ही एक हिस्सा थे। फिर भी उनको हिन्दू धर्म से ही बहिष्कृत किया गया था।

इन अछूतों को इस दासता से मुक्त करने के लिये कई महापुरुषों ने कोशिश की। प्राचीन काल से लेकर अर्वाचिन काल तक वे महापुरुष अछूतों को उनके मानविय अधिकार दिलाने के लिये प्रयास करते रहे, मगर वे भी अपने कार्य में पुरे-पुरे सफल नहीं हुए। इसलिए अछूतों के जीवन में अंधेरा कायम रहा। ऐसी ही अंधःकारमय स्थिती में अछूत समाज में ही एक महामानव का जन्म हुआ। जिसे अछूतों की, गुलामी की जंजीरे तोडकर उनको उनके मानविय अधिकार दिलाने थे। उस महामानव का नाम था, बाबासाहाब डॉ. भीमराव अम्बेडकर। डॉ. भीमराव अम्बेडकरने भारत के इतिहास की, गलत दिशा में बहनेवाली धाराओं को मोडणे का महत्वपूर्ण कार्य किया। प्रचलित अमानविय परम्परा को तोडकर समानता पर आधारित समाजव्यवस्था के निर्माण में

महत्वपूर्ण योगदान दिया। उन्होने अछूत समाज में चेतना के साथ-साथ स्वाभिमान एवं महत्वाकांक्षा भी उत्पन्न की। 'स्वयं का उध्दार स्वयं करो' का महामन्त्र दिया। उनका विचार था की, अछूतों को उनके सभी अधिकार मिलने चाहिये। वे भी उपकार के तौर पर नहीं, तो अधिकार के तौर पर। क्योंकि वे भी हिन्दू है। और एक हिन्दू को जो अधिकार मिल रहे है, उनके वे भी हकदार है।

अछूतों का अधिकारों के लिये संघर्ष :- विश्व में ऐसा कोई भी धर्म नहीं होगा, जिसमे हिन्दू धर्म जैसी भयानक जातिय विषमता हो। फिर भी बाबासाहाब को लगता था की, हिन्दू धर्म से छूआछूत जैसी अमानविय परम्परा दूर करके समानता लाई जा सकती है। इसके लिये सबसे पहले डॉ. अम्बेडकर को अछूत लोगों में चेतना निर्माण करना और उनका जीवन स्तर उन्नत करना जरुरी लगा। इसलिए उन्होने 20 जुलै 1924 को 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' नामक संस्था की स्थापना की। जिसका उद्देश था की, अछूतों में चेतना निर्माण हो, उनके मानविय अधिकारों की रक्षा हो और उनकी उन्नती हो। जिसका घोषवाक्य था, शिक्षा, संघटन और संघर्ष इस संघटन के माध्यम से डॉ. अम्बेडकर ने अछूतों को जगाया, अपने अधिकार पाने के लिये लढने को तैयार किया। इसी चेतना से अछूतों ने महाड के चवदार तालाब पर डॉ. अम्बेडकर के नेतृत्व में सत्याग्रह किया। माना की यह सत्याग्रह चवदार तालाब का पानी पिने के लिये किया गया था। मगर इसके साथ-साथ यह संघर्ष मानविय अधिकार पाने के लिये था। समानता की प्राप्ती के लिये था। इस सत्याग्रह के माध्यम से डॉ अम्बेडकर को सवर्ण हिन्दुओं को यही बताना था की, इस तालाब के पानी पर जितना आपका अधिकार है, उतना हमारा भी है। मगर यह बात सवर्ण हिन्दू समझ नहीं सके। अछूतों के तालाब का पानी पीने से तालाब अपवित्र हो गया, हमारा हिन्दू धर्म भ्रष्ट हो गया, ऐसी गलत धारणा मन में उत्पन्न करके सवर्णों ने प्रतिशोध लेने के लिये अछूतों पर धावा बोला और निहत्थे अछूतों को मारा-पीटा गया। सवर्णों के इस अमानविय व्यवहार से डॉ. अम्बेडकर बहुत आहत हुए। अछूतों की घायल अवस्था देखकर उनको बडा

दुःख हुआ। मगर इससे भी जादा दुःख उनको उस बात का हुआ की, अछूतों के छू जाने से अपवित्र हुआ तालाब का पानी शुद्ध करने का नाटक देखकर। महाड के सवर्णों ने चवदार तालाब का पानी पवित्र करने के लिये प्रसिद्ध धर्माचार्य ब्राह्मण पण्डितों को बुलाया। “धर्मग्रंथों के अनुसार इस जल शुद्धि के लिए मिट्टी के 108 घड़े मंगवाए गये। उसमें तालाब का पानी भरा गया। बाद में उन 108 घड़ों में दही, दुध, तुप गाय का गोबर और गोमूत्र डाला गया। तत्पश्चात् इन पौराणिक पुरोहितों ने वेदमन्त्रों का उच्चारण किया। और इन 108 घड़ों को तालाब में डुबो दिया गया। ऐसी धर्मक्रिया करने के पश्चात् सब सवर्ण हिन्दू प्रसन्न हो गये, क्योंकि अब धर्मानुसार अछूतों द्वारा अपवित्र हुआ तालाब का पानी पवित्र हो चुका था”।¹

अछूत लोग भी इन्सान ही थे। मगर उनके छू जाने से तालाब का पानी अपवित्र हुआ और गाय के गोबर-गोमूत्र से पवित्र हुआ। ऐसी गलत धारणा पुरे विश्व में भारत के हिन्दू धर्म के सिवाय कही और नहीं होगी। सवर्णों के इस मुखता से डॉ. अम्बेडकर क्रोधित हुए। और उन्होंने दुबारा यह सत्याग्रह सुरु किया। यह सत्याग्रह कई दिनों तक चलता रहा।

ऐसा ही एक बड़ा सत्याग्रह अछूतों ने डॉ. अम्बेडकर के नेतृत्व में नाशिक में किया। नाशिक के कालाराम मंदिर में अछूतों को प्रवेश करना मना था। इसलिए अछूत श्रीराम का दर्शन नहीं कर सकते थे। मगर हम भी हिन्दू हैं। इसलिए हमें भी मंदिर में प्रवेश मिलना चाहिये। इस अधिकार प्राप्ति के लिए अछूतों ने 1930 में सत्याग्रह किया। कई दिनों तक अछूत लोग दिन-रात राम मंदिर के दरवाजे पर बैठे रहे। फिर भी उन्हें मंदिर में प्रवेश नहीं मिला। राम नवमी के दिन सवर्णों ने अछूतों पर हमला किया। “सवर्ण हिन्दू गिधदों की भाँति अछूतों पर टूट पड़े। इटों और पत्थरों की वर्षा होने लगी।”² डॉ. अम्बेडकर पर भी पत्थर बरसाये गये। मगर कार्यकर्ताओं ने उनकी रक्षा की। इस हमले में कई अछूत घायल हो गये।

नाशिक सत्याग्रह की वार्ता सारे इलाके में फैल गई थी। जगह-जगह सवर्णों ने अछूतों पर बहिष्कार डाला था। उनकी रोजी रोटी बंद कर दी गई। उनको रोज की जरूरी चीजें मिलना बंद हो गया था। अछूत लोग मंदिर में घूसना नहीं चाहिये इसलिए मंदिर के सभी दरवाजे बंद कर दिये गये। ऐसा ही सत्याग्रह

अछूतों ने अमरावती के अंबादेवी मंदिर में प्रवेश के लिये किया। पुणा के पर्वती मंदिर में प्रवेश के लिये भी सत्याग्रह किया गया। मगर इसका नतिजा कुछ भी नहीं निकला यह सभी सत्याग्रह अछूतों ने अपने अधिकार पाने के लिये किये थे। इससे सवर्णों के अधिकारों पर कोई भी आँच आने वाली नहीं थी। फिर भी सवर्णों ने अछूत सत्याग्रही को प्रतिबंधित करके ये दिखा दिया की, अछूत समाज सवर्णों से भिन्न है। और वे सवर्णों की तरह अधिकार पाने के हकदार नहीं हैं। जब की अछूत समाज हिन्दू धर्मिय होते हुये भी सवर्ण उन्हें अपना नहीं मानते थे। “बाबासाहाब अम्बेडकर इन सत्याग्रह आन्दोलन के माध्यम से रुढीवादी हिन्दू धर्म पर जिन लोगों की श्रद्धा थी, उनके आचरण में, उनकी वैचारिक भूमिका में और हिन्दू तत्त्वज्ञान में जो विसंगतियाँ आयी थी, वह दूर करने की संधी उनको उपलब्ध करा देते हैं”³ मगर इसका कोई भी असर सवर्णों पर नहीं हुआ। उल्टा यह सत्याग्रह आन्दोलन दबाने की कोशिश उन्होंने की और सत्याग्रही लोगों पर अत्याचार किये।

येवला परिषद – 1935 :- महाराष्ट्र में नाशिक जिल्ले के येवला गांव में मुंबई इलाका दलित वर्गिय कान्फ्रेंस का आयोजन किया गया था। कान्फ्रेंस में लगभग दस हजार लोग इकट्ठा हुये थे। उनके सामने डॉ. अम्बेडकर ने धर्म परिवर्तन का ठराव रखा। और उस पर मर्मग्राही व्यक्तव्य दिया। हिन्दू समाज व्यवस्था में जो लोग बहिष्कृत माने जाते हैं, उनको हरदिन कैसे-कैसे अत्याचार सहने पडते हैं, यह बताकर वे कहते हैं की फिर भी हम अपने अधिकार पाने के लिए कोशिश करते रहे। मगर फायदा क्या हुआ। हमें क्या मिला। कुछ भी नहीं। हमने अब तक जो सहा है, और अभी भी सह रहे हैं, वह सब हिन्दू धर्म के साथ हमारा जो संबंध जुड़ा है, उसका नतिजा है। इसलिए अब हमें हिन्दू धर्म से अपना नाता ही तोड देना उचित होगा। और जिस धर्म में शान्ती, समानता और आत्मसम्मान है, ऐसे धर्म को अपनाना होगा। अब वह समय आया है की, हम सब हिन्दू धर्म को छोडे और कोई दूसरा धर्म अपनाए।

डॉ. अम्बेडकर जान चुके थे की, अपने लिये और अपने अछूत समाज के लिये हिन्दू धर्म को छोडना ही जरूरी हो गया है। क्योंकि अगर हम सब अपनी तरक्की चाहते हैं, तो वह हिन्दू धर्म में रहते कभी भी संभव नहीं है। इसलिए वे अपने अछूत

भाईयों से कहते हैं की, “तुम भी औरों की तरह ही इन्सान हो। इस विश्व में अपनी मेहनत से कोई भी अपना उत्कर्ष कर सकता है। तुम भी इस देश के निवासी हो। तुम भी दुसरे भारतीयों की तरह सभी अधिकार पाने के हकदार हो। मगर अधिकार मांगकर नहीं मिलेंगे। क्योंकि, हमारे अधिकार छीने गये हैं। और जिन लोगों ने वह छीने हैं, वह लोग हमें हमारे अधिकार देने के लिये तैयार नहीं हैं। चाहे हम उनके सामने हाथ जोड़े, प्रार्थना करें या उनके पाँव पड़े। इसलिए हमें अपने अधिकार पाने के लिये संघर्ष करना पड़ेगा।”⁴

ऐसी ही बहोत सारी बातों का जिक्र करके डॉ. अम्बेडकर आगे कहते हैं, “हमें निम्न अधिकार पाने के लिये भी हिन्दू लोगों के सामने गिडगिडाना पडता है। फिर भी वे हमें कुछ भी नहीं देते। हम अपने अधिकारों के लिए कोशिश पर कोशिश किये जा रहे हैं। और इस कोशिश में हमने जो थोडासा धन जमा किया था, वो भी व्यर्थ में गवाँ बैठे। और उपरसे कल्पना के परे मानखंडना भी सहनी पडी। मगर फिर भी इसका हिन्दू लोगों के उपर, उनके दिलों पर कुछ भी असर नहीं हुआ। अगर हम दुसरे धर्म के अनुयायी होते तो ये हिन्दू लोग हमारा अपमान करने की हिम्मत भी नहीं करते।”⁵

धर्म परिवर्तन की घोषणा :- हिन्दू धर्म में पैदा होना ही सभी अछूत समाज के लिए मानहानी और कलंक का कारण बन गया था। इसलिए हिन्दू धर्म के नाम की मोहर लगाकर बैठने में कोई मतलब नहीं था। क्योंकि हिन्दू लोग अछूतों को आदमी की तरह जिना ही नहीं देना चाहते थे। हमेशा के लिये अछूत समाज सवर्णों की गुलामी करता रहे, ऐसाही उनको लगता था। क्योंकि जब जब अछूत लोग अपने अधिकारों की बात करते, तब तब हिन्दू धर्म के धुरीन अछूतों के रास्ते में रोडा बनकर खडे हो जाते थे। डॉ. अम्बेडकर ने सन 1930 और 1931 में लंडन स्थित रॉऊन्ड टेबल कॉन्फरन्स में अछूत वर्ग के नेता के नाते हिस्सा लिया था। और अछूत वर्ग के लिये राजनैतिक अधिकार मिलने चाहिये, इसकी पुरजोर वकालत की थी। इसका परिणाम यह हुआ की, ब्रिटीशों ने अछूतों को राजनैतिक अधिकार बहाल किये। मगर इसमें भी गांधीजी ने अडंगा डाला। अछूतों के राजनैतिक अधिकारों के खिलाफ वे पुना के येरवडा जेल में आमरण अनशन पर बैठे। गांधीजी का

ये अडियल एवं अछूत विरोधी रवैया देखकर डॉ. अम्बेडकर बडे ही दुःखी हुऐ थे। क्योंकि उन्हे गांधीजी से समझौता करना पडा और अछूतों के कुछ खास स्वतंत्र राजनैतिक अधिकार छोडने पडे। 1932 में गांधीजी और डॉ. अम्बेडकर में पुना करार हुआ। मगर इसका भी कुछ जादा फायदा अछूतों को नहीं हुआ।

इस घटना से भी डॉ. अम्बेडकर को सीख मिली थी की, हिन्दू समाज या हिन्दू समाज के नेतागण अछूतों को उनके अधिकार देना ही नहीं चाहते। अपितु अब हमें धर्मपरिवर्तन करना चाहिये। यह सभी बातें ध्यान में रखकर डॉ. अम्बेडकर घोषणा करते हैं कि, “हिन्दू धर्म में पैदा हो गया, यह मेरे अपने बस की बात नहीं थी, किन्तु मैं हिन्दू रहकर मरुंगा नहीं यह मेरे अपने बस की बात है।”⁶ डॉ. अम्बेडकर हिन्दू धर्म छोडना नहीं चाहते थे। वे हिन्दू धर्म के आलोचक जरुर थे, मगर विरोधक नहीं थे। उनका हिन्दू धर्म के वर्णाश्रम व्यवस्था में विश्वास नहीं था। क्योंकि यह वर्णव्यवस्था ही सभी विषमता की जड थी। इसलिए इसेही खत्म करने का प्रयास वे हमेशा करते रहे। “मुझे प्रोटेस्टंट हिन्दू के नाते हिन्दू धर्म में रहना पसंद है,” ऐसा उन्होने कहा था। इसका यही मतलब था कि, हिन्दू धर्म में परिवर्तन जरुरी हो गया था।

घोषणा के बाद :- डॉ. अम्बेडकर की इस धर्मपरिवर्तन की घोषणा ने समूचे भारतवर्ष में तहलका मचा था। हिन्दू नेताओं को बाबासाहाब का यह खुला ऐलान था। इसलिए वे सभी तिलमिला उठे। इस घोषणा की गुंज समूचे भारतवर्ष में हवा की भांती फैली थी। जगह-जगह अछूत वर्गीय लोगों की सभायें होने लगी। सभाओं के वृत्तांत प्रकाशित होने लगे। इससे अछूतों में एक नई लहर उत्पन्न हुई। कई दलित संस्था और संघटन के नेतागण डॉ. अम्बेडकर को मिलने लगे। क्योंकि यह घोषणा सभी अछूत जाति के लोगों को अपनी मुक्ती की घोषणा लगी। इसमें वे सभी एक नये जीवन की आशा देखने लगे। इसलिए उन्होने इस घोषणा का दिल से स्वागत किया। मगर दुसरी तरफ कट्टर हिन्दूत्ववादियों को यह घोषणा पसंद नहीं आयी। उन्होने डॉ. अम्बेडकर के उपर आरोप-प्रत्यारोप शुरु किये। समाचार पत्र भी इसमें बढचढकर हिस्सा लेने लगे। सोहनलाल शास्त्री अपनी किताब में लिखते हैं की, पंजाब के प्रसिध्द हिन्दू नेता भाई परमानन्द ने अपने हिन्दू नामक अखबार में डॉ.

अम्बेडकर की नाशुक्रगुजारी' इस शीर्षक का अग्रलेख लिखा था। इसमें वे लिखते हैं की, "डॉ. अम्बेडकर को दो हिन्दू राजाओं महाराजा गायकवाड और महाराजा कोल्हापूर ने हजारों रुपयों की आर्थिक सहायता से इतना विद्वान बनाया है, किन्तु अम्बेडकर की यह नाशुक्रगुजारी है कि, वे आज करोड़ों अछूतों को हिन्दू धर्म त्यागने का उपदेश दे रहे हैं। और हिन्दू बहुसंख्य को इस देश में अल्पसंख्यक बना डालने पर तुल गये हैं।"⁷

इस घोषणा पर गांधीजी ने भी अपना प्रतिकूल व्यक्तव्य दिया था। उन्होने कहा था की, "डॉ. अम्बेडकर का यह व्यक्तव्य जल्दबाजी का है। मनुष्य को जीवन में धर्म की जरूरत है, और धर्म बदलना यह बात शर्त बदलने जैसी सरल नहीं है।"⁸ कुछ हिन्दू नेताओं ने तो ये भी कह डाला की, अब डॉ. अम्बेडकर मुसलमान बनेंगे, नहीं तो ख्रिस्ती धर्म अपनायेंगे। उस समय डॉ. अम्बेडकर ने उन लोगों को जबाब दिया की, "इस देश के हम भी निवासी हैं। राष्ट्रीयता और स्वतंत्रता क्या होती है, ये आपसे अधिक हम जानते हैं। जो लोग हमें देश के प्रति निष्ठा सिखा रहे हैं, उनकी नेतागिरी और राजनीति हम अच्छी तरह जानते हैं। जब-जब इस देश पर आपत्ती आयी, तब-तब हमने अपना जीवन दाँव पर लगाकर देश की रक्षा की है। इसलिए हमें किसी से उपदेश सुनने की जरूरत नहीं है।"⁹ इसके अलावा कहीं हिन्दूवादियों ने और कहीं समाचार पत्रों ने भी इस घोषणा पर आपत्ती जताकर अपनी विरोधी रॉय जाहिर की थी। मगर इसमें भी कहीं सुधारणा वादी लोग और समाचार पत्र थे, जिन्होंने डॉ. अम्बेडकर की इस घोषणा का समर्थन किया था।

येवला परिषद में कुछ ठराव भी पारित किये गये थे। उसमें कहा गया था की, "अछूत लोगों ने अब अपनी शक्ति व्यर्थ में गवांन उचित नहीं है। इसलिए अब उन्हें सत्याग्रह का आन्दोलन खत्म करना चाहिये। और हिन्दू समाज से अछूत समाज को मुक्त करना चाहिये।"¹⁰

डॉ. अम्बेडकर ने जाना था की हिन्दू धर्म में उनके समाज के लिये न आत्मसम्मान है और ना ही समानता। आत्मसम्मान और समानता का अभाव व्यक्ति में आत्मविश्वास की उत्पत्ती होने में अवरोधक होता है। आत्मविश्वास के बिना प्रगति के पथ पर

चलने के विचार मन में आ ही नहीं सकते। अतः उन्होने अछूतों के लिए हिन्दू धर्म को कतई उपयुक्त नहीं समझा।"¹¹

धर्म परिवर्तन की इस घोषणा का अछूत समाज पर बड़ाही सकारात्मक परिणाम हुआ था। अब तो अछूत समाज बाबासाहाब को अपना उध्दारक समझने लगा था। इस समाज में बाबासाहाब के प्रति असीम श्रद्धा उत्पन्न हुई थी। इसलिए धर्म परिवर्तन की घोषणा होते ही अछूत लोगों ने अपने गंदे और नीच माने जानेवाले काम बंद कर दिये। मिथ्या धारणायेंवाले विचार छोड़ दिये। सवर्णों ने लादी हुई गुलामी के खिलाफ उन्होने बगावत करना शुरू कर दिया। स्वतंत्रता की एक नई उर्मी उनमें दिखाई देने लगी। हालाँकी सवर्णों ने भी उनको दबाने की पुरजोर कोशिश की। उनपर बहिष्कार डाला गया। उनकी रोजी रोटी बंद कर दी गयी। फिर भी नहीं माने तो उनपर शारीरिक अत्याचार भी होने लगे। वे सभी अत्याचार अछूतों ने सहे। फिर भी उन्होने अपना स्वाभिमान नहीं छोड़ा। डॉ. अम्बेडकर के बताये हुये रास्ते पर वे चलते रहे। क्योंकि उनको अपनी गुलामी की जंजीरे तोडनी थी।

मुल्यांकन :-सन 1935 के इस धर्मपरिवर्तन की घोषणा के बाद डॉ. बाबासाहाब अम्बेडकर ने 14 अक्टुबर 1956 को नागपूर में बौद्ध धम्म दीक्षा का आयोजन किया। आदरणिय भन्ते चंद्रमणीजी इनके हाथों डॉ. अम्बेडकर ने स्वयं दीक्षा ली। और उन्होने स्वयं अपने हाथों पाँच लाख अनुयायीयों को दीक्षा दी। हिन्दू धर्म को छोडकर वे अपने अनुयायीयों के साथ बुद्ध के समतामुलक धम्म के अनुयायी बने।

यहाँ ये सवाल पैदा होता है की, डॉ. अम्बेडकर ने सन 1935 में ही धर्मपरिवर्तन की घोषणा की। किन्तु 21 साल बाद 1956 में धर्मपरिवर्तन किया। उनको तो धर्मपरिवर्तन करना ही था, मगर इसके लिये उन्होने इतना समय क्यों लगाया। इसकी भी तीन प्रमुख वजह थी। एक तो जिस वक्त उन्होने धर्मपरिवर्तन की घोषणा की, उस वक्त सिर्फ हिन्दू धर्म छोडने की बात पक्की हो गई थी। किन्तु इसके बाद कौनसा धर्म अपनाना है, इसके बारे में उन्होने सोचा नहीं था। दुसरी बात यह थी की, धर्मान्तरण उनको अकेले नहीं करना था। तो सभी अछूत भाईयों को भी अपने साथ दुसरे धर्म में ले जाना था। इसलिए उनका मन परिवर्तीत करने के लिये समय की जरूरत

थी। और तीसरी बात, वे हिन्दू धर्म के नेताओं एवं हिन्दू धर्म के पंडीतों को, हिन्दू धर्म की रुढी-परंपराओं में, वर्ण एवं जातिव्यवस्था में परिवर्तन लाने का अवसर प्रदान करना चाहते थे। ताकि वे और उनका अछूत समाज हिन्दू धर्म को छोड़कर दुसरे अन्य धर्म में ना जाये। मगर हिन्दू नेताओं ने और पंडीतों ने उन्हे निराश किया।

घोषणा के बाद डॉ. अम्बेडकर भारतवर्ष में विद्यमान सभी धर्मों का अध्ययन करने लगे। उन्हे ऐसा धर्म अपनाना था, जो सभी अछूत लोगों को समानता और बंधूत्व की भावना से अपनाये। उसमे किसी भी प्रकार की छुआछूत की भावनाये ना हो। इसलिए उन्होने ख्रिश्चन, इस्लाम, सिख एवं बौद्ध धम्म का गहन अध्ययन किया। और इसमें से बुद्ध के धम्म को अपनाया। क्योंकि बुद्ध के धम्म में ही उन्हे अछूत जाति का भविष्य उज्वल लगा।

डॉ. अम्बेडकर ने हिन्दू धर्म में परिवर्तन लाने के लिये जी-जान से कोशिश की। किन्तु वे उसमे कामयाब नही हुये। अगर हिन्दू धर्म के मुखिया, उनकी हिन्दू धर्म में परिवर्तन लाने की तडप को समझते और बदलते परिप्रेक्ष में हिन्दू धर्म में परिवर्तन करके अछूतों को भी उनके मानविय अधिकार प्रदान करते, तो वे कदापि धर्मान्तरण नही करते। मगर हिन्दू धर्म के धूरिणों ने उनकी बातों को नजरअंदाज किया। इसलिए उन्हे मजबूर होकर यह कदम उठाना पडा।

सन 1935 में जब डॉ. अम्बेडकर ने धर्मान्तरण की घोषणा की, तब उनके जो टिकाकार थे, उन्हे लगा की डॉ. अम्बेडकर का ये राजनैतिक स्टंट है। वे धर्मान्तरण वगैरा कुछ नही करेंगे। अगर कभी करेगे भी तो उनके साथ को ही नही जायेगा। उनको अकेले कोही हिन्दू धर्म छोडना पडेगा। किन्तु ऐसा हुआ नही। जब डॉ. अम्बेडकर ने धर्मान्तरण किया, तो लाखों लोग उनके साथ हिन्दू धर्म से बौद्ध धम्म में चले गये। ये हिन्दू धर्म पर बहुत बडा आघात था। और इसके जिम्मेदार थे वे लोग, जिन्होने डॉ. अम्बेडकर और उनके अनुयायीयों के अधिकारों की अनदेखी की। दुसरी ओर डॉ. अम्बेडकर ने धर्मान्तरण करके भी भारतीय संस्कृती की गरिमा को ठेस नही पहुँचायी। बल्की बुद्ध के धम्म का स्वीकार करके

भारतीय संस्कृती को उन्नत किया, भारतीय संस्कृती का गौरव बढ़ाया।

संदर्भ :-

1. शास्त्री, सोहनलाल, 'बाबासाहाब डॉ. अम्बेडकर के संपर्क में पचास वर्ष', प्रकाशन- भारतीय बौद्ध महासभा, अम्बेडकर भवन, नई दिल्ली, चतुर्थ संस्करण – 1998, पृष्ठ क्र. 232.
2. बाली, ल. र., 'डॉ. अम्बेडकर जीवन और मिशन', भीम पत्रिका पब्लिकेशन, जालन्धर (पंजाब) 1974, पृष्ठ क्र. 91
3. संपादक मंडल, 'बाबासाहाब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', संपादन – प्रा. यादव गायकवाड, प्रकाशक – सौ. नंदिनी गवळी, सम्राट नगर, कोल्हापूर, प्र. आ. एप्रिल 1991 पृष्ठ क्र. 570
4. नवयुग, मुंबई, ता. 18, डिसेंबर 1936, पृष्ठ 33.
5. संपादक मंडल, 'डॉ. बाबासाहाब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे,' खंड – 18, भाग – 1 प्रकाशक – महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्र. आ. 2002, पृष्ठ क्र. 238
6. शास्त्री, सोहनलाल, 'बाबासाहाब डॉ. अम्बेडकर के संपर्क में पचास वर्ष', प्रकाशन – भारतीय बौद्ध महासभा, अम्बेडकर भवन, नई दिल्ली, चतुर्थ संस्करण – पृष्ठ क्र. 238
7. कित्ता, पृष्ठ क्र. 11
8. खैरमोडे, चा. भ., 'डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर – चरित्र ग्रंथ, खंड – 6, व 7, भाग – 1 म. रा. साहित्य संस्कृती मंडल, मुंबई, प्र. आ. 1985, पृष्ठ क्र. 86
9. ढाकणेकर, हरिश रामदास, 'साम्यवाद, गांधीवाद विरुद्ध मानवतावाद' प्रज्ञा प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. 1966 पृष्ठ क्र. 72
10. सा. जनता, मुंबई, दि. 22 फेब्रुवारी 1966, पृष्ठ क्र. 1
11. रॉय, हिमांशु, 'युग पुरुष बाबासाहेब भीमराव अम्बेडकर', समता प्रकाशन, विश्वासनगर, शाहदरा, दिल्ली, प्र. आ. 1990 पृष्ठ क्र. 98.

भारतीय बैंकों का विकास

डॉ. दामोदर एन. भंडे, सहयोगी प्राध्यापक, वुमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, नंदनवन नागपूर.

आज हर एक व्यक्ती का 'बैंक' के साथ रोजमर्रा का सम्बंध है। बल्की ऐसा भी कह सकते है कि आज व्यक्ती के रोजमर्रा जिंदगी का 'बैंक' अटूट हिस्सा बन गया है। किंतू भारतीय समाज में बैंक की उत्पत्ती कैसे हुयी ? बैंक का व्यक्ती के साथ इतना गहरा सम्बंध कैसे प्रस्थापित हुआ ? भारतीय समाज में बैंक का विकास किन अवस्थाओं में हुआ ? इसके संदर्भ में बहुत कम व्यक्ती जानकारी रखते है। यही बात उजागर करने का प्रयास प्रस्तुत शोध पत्र का प्रमुख विषय है।

'बैंक' इस शब्द की उत्पत्ति के संदर्भ में दो प्रमाण है, प्रथम प्रमाण के अनुसार 'बैंक' शब्द की उत्पत्ति इटालियन भाषा के शब्द "BANCO" या "BANQUE" से हुई है। जबकि द्वितीय प्रमाण के अनुसार बैंक शब्द की उत्पत्ति जर्मन भाषा के शब्द "BANCK" से हुई है। जिसका अर्थ है संयुक्त कोष, अर्थात् उस समय लोग बेंच पर बैठकर मुद्रा का लेन-देन करते थे, इसलिए बैंक 'बेंच' का एक विकसित रूप है।

'बैंक' यह संस्था आज समाज के रोजमर्रा के जिवन का एक आवश्यक अंग बन गई है। हमें बैंक इतनी परिचित है की, हम उसकी व्याख्या करने के बजाए उसके कार्योंसे ही उसे अधिक जानते है। बैंक की व्याख्या करनेका प्रयास कई बुद्धीजीवीयों ने किया है। वर्तमान समाज में बैंक का स्वरूप और उसका कार्य दिनोंदिन बढ़ता जा रहा है। आजकी बैंकों का स्वरूप प्राचिन काल की बैंकों की तुलना में काफी परिवर्तित हुआ है। और भविष्यकी बैंक आजकी बैंक की तुलना में काफी अँडव्हान्स बैंक हो सकती है। कहने का मतलब है की, काल के अनुसार बैंक का भी स्वरूप और कार्य बदलता जा रहा है। इसलिए बैंक की कोई भी एक व्याख्या सदा के लिए मान्य नहीं हो सकती। बैंक की कुछ व्याख्या निम्नप्रकार से कि गयी है।

फिण्डले शिरात के अनुसार, 'बैंकर वह व्यक्ति, फर्म या कम्पनी है जिसके पास व्यवसाय के लिए एक ऐसी जगह है जहाँ जमा या मुद्रा संग्रह या डाफ्ट्र और चैक से भुगतान या वसूल की जाने वाली राशियों से

खाते खोले जाते हों, अथवा जहाँ स्टॉक, बॉण्ड और धातु के आधार पर मुद्रा के अग्रिम या ऋण दिये जाते हों और विनिमय पत्रों व ऋणों को कटौती और बिक्री के लिए अनुमोदित किया जाता हों।'¹

काउथर के अनुसार, 'बैंकर अपने तथा अन्य लोगों के ऋणों का व्यवसायी होता है, अर्थात बैंकर का व्यवसाय अन्य लोगों से ऋण लेना और उसके बदले में ऋण स्वीकार करना ताकि मुद्रा का संचय अथवा सृजन हो सके।'²

प्रोफेसर किनले के अनुसार, 'बैंक एक ऐसी संस्था है जो व्यक्तियों की सुरक्षा का ध्यान रखते हुए, उन्हे आवश्यकतानुसार ऋण प्रदान करती है तथा लोग अपना पैसा उसमें जमा कराते है, जब उन्हे उसकी आवश्यकता नहीं होती।'³

भारतीय बैंकिंग नियमन अधिनियम, 1949 के धारा 5 ब के अनुसार, 'बैंकिंग से आशय ऋण देने अथवा विनियोजन के लिए जनता से धन जमा करना है, जो माँग करने पर लौटाया जा सकता है तथा चैक, डाफ्ट्र अथवा अन्य प्रकार की आज्ञा द्वारा निकाला जा सकता है।'⁴

बैंक की उपरोक्त परिभाषा से यह स्पष्ट होता है, की बैंक वह संस्था है जो जनता से जमा के रूप में धन स्वीकार करती है। जनता को जमा धन वापस निकालने की सुविधा देती है। जनता को ऋण प्रदान करती है। उद्योगों और व्यवसायों को भी ऋण देती है और बैंकिंग व्यवसाय से सम्बन्धित अन्य कार्य करती है।

भारत में बैंकों का विकास :- भारत में बैंकों के विकास को निम्नलिखित भागों में विभाजित किया जा सकता है -

1. **प्रथम अवस्था :-** (सन 1806 तक) भारतीय समाज में बैंक के विकास में इस प्रथम अवस्था का अनन्यसाधारण महत्व है। ब्रिटिश शासनकाल से पूर्व देश में बैंकिंग का विशेष विकास नहीं हुआ था। मुस्लिम शासनकाल में बैंकिंग का कार्य प्रायः महाजनों एवं साहूकारों द्वारा संपन्न किया जाता था। 17 वी शताब्दी में ब्रिटिश शासनकाल के साथ ही भारतीय साहूकारी वित्त व्यवस्था को गम्भीर आघात लगा।

इसका मुख्य कारण यह था की साहूकार अंग्रेजी भाषा एवं ब्रिटिश बैंकिंग प्रणाली से परिचित नहीं थे। अतः इनके स्थान पर धीरे धीरे भारत में आधुनिक बैंकिंग प्रणाली का विकास होले लगा। 18 वीं शताब्दी में ईस्ट इण्डिया कम्पनी ने बम्बई तथा कलकत्ता में कुछ एजेन्सी गृहों का वित्त पोषण ईस्ट इण्डिया कम्पनी के अधिकारियों एवं कर्मचारियों द्वारा ही किया जाता था। इन एजेन्सी गृहों का मुख्य कार्य ईस्ट इण्डिया कम्पनी को सैनिक आवश्यकताओं के लिए रुपया उधार देना, कृषि उपज की बिक्री के लिए ऋण देना, कागजी मुद्रा का निर्गमन करना तथा लोगों से निक्षेप, ऋणचवेपजेद्ध स्वीकार करना था। यूरोपीय बैंकिंग पद्धति पर आधारीत भारत का प्रथम बैंक विदेशी पूँजी के सहयोग से एलेक्जेंडर एण्ड कम्पनी द्वारा बैंक ऑफ हिन्दुस्थान के नाम से 1770 में कोलकाता में स्थापित किया गया था,⁵ किन्तु यह बैंक शीघ्र ही असफल हो गया। इस प्रकार 1806 से पूर्व भारत में बैंको का कार्य इन एजेन्सी गृहों द्वारा ही सम्पन्न किया जाता था।

2. द्वितीय अवस्था :- (सन 1806 से 1860 तक) सन 1813 में ईस्ट इण्डिया कम्पनी के वाणिज्य अधिकार समाप्त हो गए थे। इसके परिणामस्वरूप एजेन्सी गृहों का भी पतन होना प्रारम्भ हो गया था। इसके बाद देश में निजी अंशधारियों द्वारा तीन प्रेसीडेन्सी बैंको की स्थापना की गई। सन 1806 में बैंक ऑफ बंगाल, सन 1840 में बैंक ऑफ बॉम्बे तथा 1843 में बैंक ऑफ मद्रास की स्थापना की गई।⁶ यदापी यह तीनों बैंक निजी शेयरहोल्डरों के बैंक थे। तथापी इन तीनों बैंको को शेयर पूँजी में सरकार भी कुछ हिस्सा था। अतः सरकार इन तीनों बैंको पर अपना नियंत्रण रखती थी। इन बैंको को सरकारी बैंकर के सभी अधिकार प्राप्त थे। किन्तु 1862 के बाद भारत सरकार ने इन बैंको से नोट जारी करने का अधिकार वापस ले लिया। सरकारी बैंक होने के कारण सरकार द्वारा इनके कार्यों पर कुछ प्रतिबंध भी लगाए गये थे। 1921 में इन तीनों बैंको को मिलाकर इम्पीरियल बैंक ऑफ इण्डिया की स्थापना की गई और 1 जुलाई, 1955 को राष्ट्रीयकरण के उपरान्त इसका नाम बदलकर स्टेट बैंक ऑफ इंडिया रख दिया गया।⁷

3. तृतीय अवस्था:- (सन 1860 से 1913 तक) भारत सरकार द्वारा सन 1860 में एक संयुक्त पूँजी

कम्पनी अधिनियम पारित किया गया। इसके अन्तर्गत, बैंको का सीमित देयता (Limited Liability) के आधार पर गठन किया जा सकता था। इस कानून के फलस्वरूप भारत में संयुक्त पूँजी वाले बैंकों की स्थापना में बहुत सहायता मिली थी। परिणामतः देश में अनेक संयुक्त पूँजी बैंक स्थापित हो गए। उनमें प्रमुख बैंक थे – इलाहाबाद बैंक (1865), एलाइन्स बैंक ऑफ शिमला (1881), अवध कॉमर्शियल बैंक (1881), पंजाब नेशनल बैंक (1894), पीपुल्स बैंक ऑफ इण्डिया (1901)। सीमित देयता के आधार पर 1881 में स्थापित अवध कॉमर्शियल बैंक भारतीयों द्वारा संचालित पहला बैंक था। पूर्णरूप से भारतीय देश का पहला बैंक पंजाब नेशनल बैंक था। उन्नीसवीं शताब्दी के अन्त तक भारतीय बैंकिंग क्षेत्र में कोई विशेष प्रगति नहीं हो सकी थी। किन्तु बीसवीं शताब्दी के प्रारम्भ अर्थात् 1906 के बाद बैंकिंग का देश में बड़े पैमाने पर विस्तार हुआ। मुख्य रूप से उत्तरी भारत में नए बैंको का जाल-सा बिछ गया था। इसका मुख्य कारण देश में स्वदेशी आन्दोलन का प्रारम्भ किया जाना था। इस आन्दोलन के कारण लोगों ने विदेशी बैंको का बहिष्कार करके भारतीय बैंको के साथ व्यवसाय करना आरम्भ कर दिया था। इसी अवधि में देश के तत्कालीन चार बड़े बैंको – बैंक ऑफ इण्डिया (1906), सेन्ट्रल बैंक ऑफ इण्डिया (1911), एंव बैंक ऑफ मैसूर (1913) की स्थापना की गई और अन्य छोटे बैंको की संख्या 500 तक पहुंच गई।

4. चतुर्थ अवस्था (सन 1913 से 1939 तक) :- 1913 से 1917 का काल भारत में बैंकिंग संकट का काल माना जाता है। प्रथम महायुद्ध 1914-18 के प्रारम्भ होने के साथ ही, भारतीय बैंकिंग की इस तीव्र वृद्धि का क्रम अवरुद्ध हो गया। सन 1913 में अनेक भारतीय बैंक असफल हो गए। भारतीय बैंको से जन-विश्वास समाप्त होने की वजह से जमाकर्ताओं द्वारा अपने निक्षेप निकालने प्रारम्भ कर दिए गए तथा भारतीय मुद्रा बाजार में मुद्रा की बहुत कमी हो गई थी। प्रथम विश्वयुद्ध की समाप्ती के पश्चात देश में पुनः बैंकिंग विकास की दर तेज हुई। 1917 में उद्योगों को वित्तीय सहायता प्रदान करने के उद्देश्य से टाटा औद्योगिक बैंक की स्थापना की गई। सन 1921 में तीनों प्रेसीडेन्सी बैंको को मिलाकर इम्पीरियल बैंक ऑफ इण्डिया की स्थापना की गई, बाद में सन 1955 में उस बैंक का आंशिक

राष्ट्रीयकरण कर दिया गया और इसे स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया का नाम दिया गया।

5. पंचम अवस्था (सन 1939 से 1946 तक) :- यह अवधी बैंकिंग विस्तार की अवधी कही जा सकती है। द्वितीय महायुद्ध के परिणाम स्वरूप उत्पन्न मुद्रा प्रसार के कारण जन सामान्य की मौद्रिक आय में वृद्धि हो गई, फलतः सभी बैंकों के निक्षेप बढ़ गए। युद्धकाल में बढ़ती हुई आर्थिक समृद्धि का लाभ उठाने के लिए पुराने बैंकों ने नई नई शाखाओं की स्थापना की तथा नए-नए बैंकों की भी स्थापना की गई। भारत युनाईटेड कॉमर्शियल बैंक तथा हिन्दुस्थान कॉमर्शियल बैंक आदि की स्थापना भी इसी काल में हुई थी। युद्धकाल में बैंकों की निवेश निति में कुछ आधारमूलक परिवर्तन हुए थे। बैंकों ने सरकारी प्रतिभूतियों में पहले की अपेक्षा अधिक धन लगाना प्रारम्भ कर दिया था। युद्ध के पूर्व भारत के अनुसूचित बैंक अपने निवेश योग्य धन का 54 प्रतिशत सरकारी प्रतिभूतियों में लगाया करते थे, परन्तु युद्धकाल में उन्होंने इसे बढ़ाकर 61 प्रतिशत कर दिया था। इसी प्रकार भारतीय बैंकों ने पहले की अपेक्षा अधिक नगद कोष रखने प्रारम्भ कर दिए थे।

6. षष्ठम् अवधि (सन 1947 से अब तक) :- भारत सरकार ने रिजर्व बैंक ऑफ इण्डिया को अधिक शक्तिशाली बनाने के लिए 1 जनवरी, 1949 को उसका राष्ट्रीयकरण कर दिया तथा भारतीय बैंकिंग का समन्वीत नियमन करने के लिए मार्च 1949 में भारतीय बैंकिंग अधिनियम पारित किया गया। इस कानून के अन्तर्गत अनुसूचित बैंकों का निरीक्षण करने के लिए रिजर्व बैंक को अधिक व्यापक अधिकार प्रदान किए गए। देश के ग्रामीण क्षेत्र में बैंकिंग सुविधाओं का विकास करने के लिए इम्पिरियल बैंक ऑफ इण्डिया का 1 जुलाई, 1955 को आंशिक राष्ट्रीयकरण कर दिया गया, तथा इसका नाम स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया कर दिया गया। इसके साथ अन्य आठ, (जो वर्तमान में सात हैं) बैंकों को इसके सहायक बैंक के रूप में बदल दिया गया। जिन्हे स्टेट बैंक समूह के बैंक कहा जाता है। ये बैंक थे – स्टेट बैंक ऑफ बिकानेर, स्टेट बैंक ऑफ हैदराबाद, स्टेट बैंक ऑफ इन्दौर, स्टेट बैंक ऑफ मैसूर, स्टेट बैंक ऑफ सौराष्ट्र, स्टेट बैंक ऑफ पटियाला और स्टेट बैंक ऑफ त्रावणकोर। बैंकों को और अधिक

समाजोपयोगी बनाने के उद्देश्य से, देश के ऐसे 14 बड़े व्यावसायिक बैंकों का 19 जुलाई, 1969 को राष्ट्रीयकरण कर दिया गया, जिनकी जमाएं 50 करोड़ रूपए से अधिक थी, ये बैंक थे – सेन्ट्रल बैंक ऑफ इण्डिया, बैंक ऑफ इण्डिया, पंजाब नेशनल बैंक, केनरा बैंक, यूनाईटेड कमर्शियल बैंक, सिंडीकेट बैंक, बैंक ऑफ बडोदा, युनाईटेड बैंक ऑफ इण्डिया, देना बैंक, इलाहाबाद बैंक, इण्डियन बैंक, इण्डियन ओवरसीज बैंक और बैंक ऑफ महाराष्ट्र। इसके 10 साल बाद 15 अप्रैल, 1980 को पुनः उन निजी बैंकों का राष्ट्रीयकरण किया गया, जिनकी जमाएं 200 करोड़ रूपए से अधिक थी। ये बैंक थे – आन्धा बैंक, पंजाब अँड सिंध बैंक, न्यू बैंक ऑफ इण्डिया, विजया बैंक, कॉर्पोरेशन बैंक और ओरिएंटल बैंक ऑफ कॉमर्स। 4 सितम्बर, 1993 को सरकार ने न्यू बैंक ऑफ इण्डिया का पंजाब नेशनल बैंक में विलय कर दिया। इससे राष्ट्रीयकृत बैंकों की संख्या 20 से घटकर 19 रह गई।

1949 का बैंकिंग नियमन अधिनियम पारित होने के दो दशकों के भीतर भारतीय बैंकों का कई मायने में विकास हुआ। इस अवधी में बैंकों का भौगोलिक, कार्यात्मक और ढांचागत दृष्टियों से विकास हुआ। लेकिन अनुसूचित बैंकों की संख्या 94 से घटकर 76 रह गयी और गैर-अनुसूचित बैंकों के महत्त्व में भारी कमी हुयी। बैंकिंग नियमन अधिनियम ने रिजर्व बैंक को व्यापारिक बैंकों के नियमन के लिए विस्तृत अधिकार दिए जिसके द्वारा उसके लिए बैंकिंग व्यवस्था में अनेक ढांचागत सुधार कर पाना सम्भव हुआ। और इसी के आधार पर भारत में बैंकों का तेजी से विकास हुआ।

संदर्भ सूची :-

1. Dr. L. N. Koli, UGC NET/JRF/SLET, Commerce, Third Paper, Upkar Publication, Agra, 2009, page no. 691U
2. Ibid.
3. Ibid.
4. Ibid.
5. Pratiyogita Darpan, Samanya Adhyan, Bhartiya Arthavyavastha, Upkar Publication. Aagra, 2009. page no. 129.
6. Ibid, page no. 129.
7. Ibid.

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in Website -
www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657
